

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
BİZANS SANATI BİLİM DALI**

ERMENİ KİLİSE VE OKUL YAPILARI, BURSA ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sami BAŞAK

BURSA-2019

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
BİZANS SANATI BİLİM DALI**

ERMENİ KİLİSE VE OKUL YAPILARI, BURSA ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sami BAŞAK

Danışman:
Dr. Öğretim Üyesi Aşım ÖZÜGÜL

BURSA-2019

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sanat Tarihi Anabilim / Ana sanat Dalı,
Bizans Sanatı Bilim Dalı'nda 701649013 numaralı
Sami Başak'ın hazırladığı
"Ermeni Kilise ve Okul Yapıları; Bursa Örneği"
konulu Yüksek Lisans (Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlik Tezi /
Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, 5./3./2019 günü 14⁰⁰ - 16⁰⁰ saatleri arasında
yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının
başarılı (başarılı / başarısız) olduğuna oy birliği (oy birliği /
oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Aysun Özgül

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Barış Özdal

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Dr. Öğr. Üy. ALPER ALTIN

05 / 03 / 2019

BURSA ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
THESIS ORIGINALITY REPORT

ULUDAG UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE
TO THE DEPARTMENT OF THE ART HISTORY

Date: ~~24.2.2018~~ ²⁰¹⁹ 24.2.2019

Thesis Title:

According to the originality report obtained myself using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 24.2./2019 for the total of 114 pages including the a) Title page, b) Introduction, c) Main chapters, and d) Conclusion section of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 12...%

Filtering options applied

1. Bibliography excluded
2. Quotes excluded
3. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Uludag University Social Science Institute Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

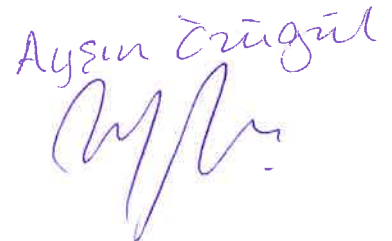
I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname :Sami Başak
Student No :701649013
Department :Art History
Program :Master
Status :Student

24.2.2019

Ayşin Erüçül

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Ermeni Kilise ve Okul Yapıları, Bursa Örneği” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Sami Başak

Öğrenci No: 701649013

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Yüksek Lisans

Statüsü: Öğrenci

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Sami BAŞAK
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı : Sanat Tarihi
Bilim Dalı : Bizans Sanatı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı : x+ 98
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışmanı : Dr. Öğretim Üyesi Ayşın ÖZÜGÜL

ERMENİ KİLİSE VE OKUL YAPILARI, BURSA ÖRNEĞİ

Bursa 1326 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girdikten sonra farklı etnik grupların bir arada yaşadığı bir şehir olmuştur. Kentte yaşayan yoğun gayrimüslim cemaatin bir kısmını Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermeniler için devletin belirlediği şartlarda ibadethaneler ve okullar inşa edildi. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni bir kilise inşası olmamıştır. Bundan sonra 1915 yılında Ermenilere yönelik gerçekleşen Sevk ve İskân Uygulaması ile kilise ve okullar terk edilmiştir. Terk edilen bazı yapılar yıkılmış. Bazı yapılar kısmen de olsa günümüze ulaşmayı başarmıştır. Bu çalışmada Bursa sınırları içerisinde tespit edilen yapıların plan tipi, mimari özellikleri, kullanılan malzeme ve süsleme programları incelenmiş olup bu yapıların varlığı belgelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Bursa, Gregoryan, Ermeni, Kilise, Mektep

ABSTRACT

Name and Surname : Sami BAŞAK
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institute
Field : Art History
Branch : Byzantine Art
Degree Awarded : Master
Page Number : x+ 98
Degree Date :
Supervisor : Dr. Öğretim Üyesi Ayşın ÖZÜGÜL

ARMENIAN CHURCH and SCHOOL BUILDINGS, BURSA CASE

Bursa became a city where different ethnic groups lived together after the control of Ottoman Empire in 1326. The Armenians were part of the non-Muslim community and were living in the city. Schools and place of worship were built under the conditions determined for Armenians by the state. A new church was not built after the second half of the 19th century. Churches and schools were abandoned because of the Relocation Law in 1915. Some abandoned buildings were destroyed. Some buildings have survived to today. In this study, the plan type, architectural features, material and decoration programs of the buildings determined within the boundaries of Bursa were examined and the existence of these structures was tried to be documented.

Key Words

Bursa, Gregorian, Armenian, Church, School

ÖNSÖZ

Çalışmanın başında tez konusu belirlememe yardımcı olan ve tez teslimine kadar desteklerini esirgemeyen, engin bilgilerinden yararlandığım değerli danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Ayşın Özügül'e sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum. Ardından desteklerinden dolayı Prof. Dr. Barış Özdal'a, çalışmanın konusu olan yapıların yerlerini tespit etmemde yardımcı olan ve arşivinden yararlanmama olanak sağlayan Raif Kaplanoğlu'na, çalışmam sırasında arşivlerinden yararlanma fırsatı veren Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Sevgisini ve desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen eşim Meltem'e, desteklerinden dolayı Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Öğrenci İşlerinin değerli çalışanlarına içtenlikle teşekkürü bir borç bilirim.

Sami Başak

Bursa-2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSA'NIN COĞRAFYASI, TARİHİ VE GAYRİMÜSLİMLER

1.1. BURSA'NIN COĞRAFYASI.....	8
1.2. BURSA'NIN TARİHİ.....	9
1.2.1. Tarih Öncesi Devir	9
1.2.2. Bithynia Krallığı	9
1.2.3. Roma Dönemi	10
1.2.4. Bizans Dönemi.....	10
1.2.5. Osmanlı Dönemi	12
1.3. GAYRİMÜSLİMLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ DURUMU	14
1.4. BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER VE ERMENİLER	17
1.4.1. Bursa'daki Ermenilere Yönelik Sevk ve İskân Politikası.....	18
1.4.2. Misyonerlik Faaliyetleri.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA ERMENİ YAPILARI

2.1. KİLİSELER.....	26
2.1.1. Setbaşı Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi.....	26
2.1.1.1. Tarihçe	26
2.1.1.2. Mimari Özellikler.....	30
2.1.2. Yeni Gürle Ermeni Kilisesi	34
2.1.2.1. Tarihçe	34
2.1.2.2. Mimari Özellikler.....	35
2.1.3. Benli (Şahinyurdu) Surp Agop Mintzpına Ermeni Kilisesi.....	36
2.1.3.1. Tarihçe	36
2.1.3.2. Mimari Özellikler.....	36
2.1.4. Çengiler Surp Anardzad Kilisesi	37
2.1.4.1. Tarihçe	37
2.1.4.2. Mimari Özellikler.....	38
2.2. OKULLAR.....	39
2.2.1. Setbaşı Gregoryan Ermeni Okulu.....	39
2.2.2. Çengiler Ermeni Okulu.....	41
2.2.3. Mihaliç Ermeni Kız Okulu (1).....	42
2.2.4. Mihaliç Ermeni Kız Okulu (2).....	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMA ve DEĞERLENDİRME

SONUÇ.....	48
KAYNAKÇA	50
ŞEKİL LİSTESİ.....	55
ŞEKİLLER	58

KISALTMALAR

Adı geçen eser	a.g.e.
Adı geçen makale	a.g.m.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi	BOA
Başbakanlık Şerriye Sicilleri	B.Ş.S.
Cevdet Adliye	C.ADL.
Çeviren	ev.
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi	DH. ŞFR
Dahiliye Emniyet-i Umumiye	DH. EUM
Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi	HVS
Kilometre	km.
Millî Eğitim Bakanlığı	M.E.B.
Milattan Önce	M.Ö.
Mimar	Mim.
Proje ve Krokiler Kataloğu	PLK, P
Resim	res.
Santimetre	cm.
Sayfa	s.
Sayfa aralığı	ss.
Türk Tarih Kurumu	TTK
ve diğerleri	vd.

GİRİŞ

Çalışmanın konusunu Bursa'da Osmanlı Döneminde inşa edilen Ermenilere ait kilise ve okul yapıları oluşturmaktadır. Ele alınan yapılardan bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Bu yapılar doğa koşullarından, çoğu zaman da uğradıkları tahribatlardan dolayı yıkılmış veya yıkılmaya yüz tutmuştur. Setbaşı'nda yer alan kilise gibi bazı yapılar farklı işlevlerde kullanılmış ve özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir. Bunların yanı sıra günümüze ulaşmayan ancak varlığı arşiv belgelerinden ve seyahatnamelerden tespit edilen kilise ve okullar da konuya dahil edilmiştir. Bursa'da tespit edildiği kadarı ile günümüze ulaşan ve ulaşmayan Ermeni yapıları ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Bu çalışmada Bursa'da yaşayan Ermenilerin okul ve kilise yapılarının tarihçelerinin ve mimari özelliklerinin araştırılması amaçlanmıştır. Yapılar ile ilgili verilerin toplanıp sunulması ve bugün ayakta olan ya da günümüze kısmen ulaşabilen yapıların son durumunun belgelenmesi çalışmanın diğer bir amacı olmuştur. Bursa ilinin sınırları içerisinde bulunan Ermeni kilise ve okulları ile ilgili çalışmalar yetersiz kaldığı için, tespit edilen bütün yapıların tek çalışmada ele alınması amaçlanmıştır

Çalışma 15. yüzyıl ile 20. yüzyıl başı arasına tarihlenen Bursa İl'inde inşa edilen Ermeni kilise ve okullarını kapsamaktadır. Çoğu yapının inşa tarihi bilinmediğinden dolayı daha net ve açık bir zaman belirtmek zorlaşmıştır. Ayrıca araştırmanın konusunu oluşturan Ermeni yapıları Bursa İli ile sınırlandırılmıştır. Bursa Orhangazi İlçesi'ne bağlı Benli ve Yenigürle Mahallelerindeki kiliseler, Mihaliç'te bulunan Ermeni okulları, Çengiler Mahallesi'ndeki kilise ve okul ile Setbaşı'ndaki kilise ve okul çalışmanın kapsamına alınmıştır (şek.1).

Çalışmayı oluşturan konu ile ilgi bilgiler ilk aşamada, İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve Ankara'da bulunan Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelerden elde edilmiştir.

Çalışmaya yön veren en önemli belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgeler olmuştur. Bu durumun temel nedeni konu ile ilgili daha önce herhangi bir çalışmanın olmamasından dolayı ortaya çıkan kaynak sorunudur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde öncelikle Kilise Defterleri incelenmiş. Daha sonra Bursa Kadı Sicilleri, Temettuat Defterleri, Mühime Defterleri ve Şerriye Sicilleri'nden yararlanılmıştır. Temin edilen bu belgelerde Bursa'da birçok Ermeni kilisesi ve okulu olduğu tespit edilmiştir. Yine bu belgelerde Setbaşı Mahallesi'ndeki kilisenin çan

kulesinin yıkıldığı ve yeniden inşa edileceği ile ilgili karar tespit edilmiş ve bu bağlamda özellikle plan, Osmanlı arşiv belgeleri arasında bulunan Proje ve Krokiler Kataloğu (PLK, P) incelenmiş ve bununla beraber birçok yapının plan ve ölçüsüne ulaşılmıştır. Ayrıca bu belgelerde Bursa Ermenileriyle ilgili bölümler taranmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Hüdavendigar Salnameleri ayrıntılı olarak taranmış o dönemde Bursa'nın demografik yapısı ile ilgili bilgiler elde edilmiştir. Bu bilgiler ışığında araştırma kapsamına giren dönemde Bursa'da ne kadar Ermeni yaşadığı bilgisine ulaşılmıştır. Yine incelenen bu salnamelerde misyonerlik faaliyetlerinden sonra Bursa'da yaşayan Katolik, Protestan ve Gregoryan olarak bilinen Ortodoks nüfus saptanmıştır. Bunların yanı sıra belgelerde inşa edilen Ermeni okullarında öğrenci ve öğretmen sayılarıyla ilgili bilgiler bulunmuş ve incelenmiştir.

Ankara'da bulunan Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde konu ile ilgili kaynak araştırması yapılmıştır. Burada 1675-1677 yılları arasında Türkiye'deki seyahati sırasında Bursa'yı ziyaret eden Dr. John Covel'in günlüklerinin, C. Mango'nun önsözü ve J-P. Grémois'nın Fransızca çevirisi ve dipnotlarının eklenerek yayınlandığı Voyages en Turquie adlı kitabında bulunan Bursa Ermeni Cemaatine ait yapılar ile ilgili notlardan yararlanılmıştır.

Daha sonra TBMM Kütüphanesinde bulunan TBMM albüm kataloğu taranmıştır. Burada Bursa ile ilgili kısımda Setbaşı Ermeni Kilisesine ait fotoğraflar tespit edilmiştir. İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikhanesi'nde bizzat yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmış ve burada herhangi bir bilgi ya da belgeye ulaşılamamıştır.

Bursa Büyükşehir Belediyesine gidilmiş ve burada sadece Setbaşı Kilisesi ile ilgili belgelere ulaşılmıştır. Ayrıca bu kiliseye ait rölöve raporlarının temini de Bursa Büyükşehir Belediyesinde sağlanmıştır. Bunun yanı sıra belediyenin yaptığı yayınlar taranmış ve konu ile ilgili doğrudan olmasa da bazı kaynaklara ulaşılmıştır.

Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun arşivinde bulunan belgeleri detaylı inceleme fırsatı olmuştur. Ancak burada da sadece Setbaşı Ermeni Kilisesi'ne ait Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin hazırlattığı rapor ve kilise ile ilgili fotoğraflara ulaşılmıştır.

Daha sonra yapıların bulunduğu şehir merkezindeki mahalleler, ilçeler ve köylere gidilmiştir. Böylece yapılar tespit edilmiş ve yerinde incelemeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan ziyaretler sırasında yöre halkıyla diyaloglar kurulmuştur. Yöre halkının verdiği bilgiler ışığında birçok yapının akıbeti anlaşılmıştır.

Konu ile ilgili araştırmacı-yazar Raif Kaplanoğlu ile görüşülmüş, Kaplanoğlu'nun arşivinde bulunan belge ve fotoğraflar araştırma sırasında incelenmiş ve kullanılmıştır.

Bursa'nın fethinden sonra kentte yaşayan Ermeniler için yeni yerleşim alanları kurulmuştur. Elbette şehrin sınırları içeresinde yaşayan Ermeniler için dini mabetler, eğitim kurumları ve daha birçok yapının inşa edilmesi gerekirdi. Ancak yapılar Bursa'da belirli bölgelerde inşa edilmiştir. Çoğu zaman inşa edilen yapılar halkın ihtiyaına cevap vermekte yetersiz kaldığı için aynı bina hem ibadethane hem de mektep olarak kullanılmıştır.

Dönemin padişahlarının emri ve şeyhüliislamın fetvası ile yeni dini mabetler ve sivil yapılar inşa edilmiştir. Özellikle dini yapılar Osmanlı Devleti'nin belirlediği ölçülerde yapılmıştır. Bu durumun temel nedeni yapılacak olan kiliselerin, camilerin ihtiyaşının bozmasını engelleme düşüncesi olduğu 1794 tarihli yangın olayı ile ilgili yazılan belgeden anlaşılmıştır (bu belgenin detayına sonraki bölümde değinilmiştir). Dolayısıyla Ermenilere ait yapılar genellikle kubbesiz, üzeri beşik tonozla örtülu ve kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. Çoğu zaman kimi yapılar yukarda bahsedilen durumdan ötürü, kimi yapılar ise cemaatin yoğunluğuna göre küçük boyutlarda yapılmıştır. Bursa şehir merkezi, ilçeler ve köylerde inşa edilen bu yapıların bir kısmı günümüze ulaşmamıştır.

Bursa'da daha önceki dönemlerde varlığı her ne kadar bilinse de günümüze gelemeyen çoğu dini ve sivil mimari yapının yok olması, bugün mevcut olan yapılarla dönemin özelliklerini karşılaştırmak açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Ayrıca günümüzde mevcut olan birçok yapının da büyük bir kısmı yıkılmıştır. Bazı yapıların günümüze sadece kalıntıları ulaşabilmiştir. Kısmen ayakta kalmayı başaran yapılar için herhangi bir koruma ve restorasyon çalışması olmamıřtır¹. Hatta 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Bursa'daki Ermeni kiliseleri için yıkım kararı alınmıştır. (Kiliselere yönelik yıkım kararı, yöre halkının verdiği bilgilere dayandırılmıştır). Bu yapıların her geçen gün çeşitli sebeplerden dolayı yıkılıp yok olması ya da tahribata uğraması gerçeği, araştırma esnasında önemli problemler doğurmuştur. Bu problemlerin bazıları şunlardır:

---

¹Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından bir restorasyon projesi hazırlanmış ancak uygulanmamıştır.

1. Yeterli sayıda yapı örneğinin olmaması
2. Osmanlı Arşiv Belgelerinde varlığı tespit edilebilen çoğu yapının, günümüzde mevcut olmaması.
3. Yıkılan yapıların yerine, temelden yeni yapıların inşa edilmesi²
4. Günümüze kısmen ulaşmayı başarmış çoğu yapının terk edilmesinden dolayı sahipsiz kalması.
5. Kimi zaman yapıları bir şekilde kendi mülküne alan kişilerin yapılara yeni eklemeler yapması ve yapıların orijinalliğinin kaybolması.
6. Yapıların inşasında kullanılan malzemenin alınıp çevrede bulunan başka binalarda farklı amaçlarla kullanılması.

Ayrıca köylere yapılan ziyaretlerde konu ile ilgili bilgisi olup da diyalog kurulan bazı kişilerin (Müslüman halkın zamanında Ermeni halk ile yaşadığı sorunlardan dolayı) konu ile ilgili araştırmalarda yardımcı olmak istememeleri araştırmada sorunlar yaratan etkenlerdir.

Bugün var olan yapıların ahır, depo vb. gibi amaçlarla kullanılması nedeni ile yapıların duvarlarının aşınmış ve süslemelerin neredeyse tamamen yok olduğu görülmüştür. Bundan dolayı özellikle köylerdeki yapı kalıntılarının süsleme unsurları ile ilgili herhangi bir şey söylemek oldukça zorlaşmıştır.

Ermeniler, başta İranlılar, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar ve çeşitli Türk Beylikleri olmak üzere pek çok ulusla savaştan, tarih boyunca çoğu zaman kendi toprakları üzerindeki egemenliklerini yitiren ve buna rağmen dillerini ve kültürlerini yaşatmayı, kısaca var olmayı becerebilen bir millet olmuştur. Ermeni halkı Anadolu'da varlık gösterdikleri süre boyunca birçok önemli eser meydana getirmiştir. Yaşama merkezlerinden biri de Bursa olan Ermeniler burada da birçok kilise ve okul inşa etmişlerdir. Bu yapılardan pek azı günümüze ulaşabilmiş ve bu yapıların önemli bir kısmı büyük tahribata uğramıştır.

Bu çalışmada ele alınan Bursa'daki Ermeni kilise ve okulları üzerine bugüne kadar detaylı hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu konuyla ilgili bilgiler birkaç tez

---

² Bursa Orhangazi İlçesi'ne bağlı Keramet Mahallesi'nde bulunan Ermeni Kilisesi 1980'li yıllarda yıkılarak yerine düğün salonu inşa edilmiştir.

Bursa Orhangazi İlçesi'ne bağlı Yeni Sölöz Mahallesi'nde bulunan Ermeni Kilisesi yöre halkının verdiği bilgiye göre yine aynı tarihte yıkılmış ve yerine bugün mevcut olan cami inşa edilmiştir.

Bursa Orhangazi İlçesi'ne bağlı Yeniköy'de bulunan Ermeni Kilisesi ve Ermeni Okulu 1982 askeri darbeden sonra alınan karar kapsamında yıkılmış ve yerine cami yapılmıştır.

çalışmasının sadece ufak bir bölümünde yer almıştır. Bu tezlerde de konu derine inmeden yüzeysel olarak ele alınmış ve sadece birkaç cümle ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Yıldız Ötüken başkanlığında yazılan Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler kitabı köylerde bulunan iki Ermeni kilisesi hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir³. Burada kısa da olsa Yenigürle ve Benli Mahallelerinde bulunan kiliselere değinilmiştir.

Bunun yanı sıra Ali İhsan Karataş tarafından kaleme alınan Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı adlı eserde Bursa’da yaşayan Ermeni nüfus ile ilgili bilgiler verilmiş, Bursa’daki Ermeni nüfusu saptanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda bu eserde Bursa’da yaşayan Ermenilerin sosyal yaşantısı, dini hayatı ve ibadethaneleri ele alınmıştır⁴.

Vasileios I. Kandes’in, Kuruluşundan 19. Yüzyıl Sonralarına Kadar Bursa adlı eserinde, Bursa tarihi ile ilgili değerli bilgiler verilmiştir. Özellikle Bizans döneminde Bursa adlı bölümden yararlanılmıştır⁵.

Çalışmanın konusu ile ilgili seyahatnamelerden önemli veri elde edilmiştir. Özellikle Polonyalı Simeon, seyahatnamesinde Bursa Ermeni Kilisesi’ne detaylı olarak değinmiştir⁶. Buradan yola çıkarak yapının bugünkü hali ile eski halinin karşılaştırılması mümkün olmuştur. Bunun yanı sıra Walsh’un seyahatnamesinde de Bursa Ermeni Kilisesine dair notlar yer almaktadır⁷. Yukarıda adı geçenler dışında birçok seyyah daha Bursa’ya gelmiş ve Ermeni yapıları ile ilgili bilgiler vermiştir. Bunlar metin içerisinde detaylı olarak verilmiştir.

Hamdi Dostoğlu ve Neslihan T. Dostoğlu tarafından hazırlanan Bursa Kültür Varlıkları Envanteri, Anıtsal Eserler adlı kitapta Orhangazi İlçesi’nin köylerinde bulunan yapıların envanterleri bulunmuştur⁸. Bu kaynak ışığında Bursa Anıtlar Koruma Kurulu’na gidilerek diğer yapıların envanter kaydının olup olmadığı araştırılmıştır.

---

³ Yıldız Ötüken, Hakkı Acun, Aynur Durukan, M. Sacit Pekak, *Türkiye’de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler IV*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1986, s. 583.

⁴ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı-Bursa Örneği*, İstanbul: Gökkuşe Yayınları, 2009, s. 32.

⁵ Vasileios I. Kandes, *Kuruluşundan, XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, çev.: İbrahim Kelağa Ahmet, İstanbul: Gaye Kitabevi, 2008, s. 65.

⁶ Hrand der Andreasyan, *Polonyalı Simeon Seyahatnamesi*, çev: Saro Dadyan, İstanbul: Everest Yayınları, 2013, s. 39.

⁷ Robert Walsh, *A Residence at Constantinople*, cilt 2, Londra: Frederick Westley and A.H. Davis, 1836.

⁸ Hamdi Dostoğlu– Neslihan T. Dostoğlu, *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri; Anıtsal Eserler*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, s. 196.

Mehmet İpşirli tarafından hazırlan Naima Mustafa Efendi'nin Tarih-i Naima adlı eserinden Bursa Setbaşı Mahallesi'nde bulunan kilisenin inşası ile ilgili bilgiler elde edilmiştir⁹.

Bunların dışında Nilüfer Alkan Günay'ın 18. yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo – Kültürel Yapıya Etkileri isimli doktora tezinde kilisenin bazı sebeplerden dolayı kapatıldığı ve bunu yapan kadının görevden alındığı bilgisi yer almaktadır¹⁰. Buradan hareketle kilise açma ya da kapatma kararının merkezi yönetim tarafından alındığı anlaşılmıştır.

Çalışmada sıklıkla ismi geçen terimlerin anlamı aşağıda verilmiştir.

Hristiyanlık kelimesinin kökü Grekçe 'khristos' kelimesine dayanmaktadır¹¹. Bu aslında 'Mesih'in kelimesinin Yunanca karşılığıdır. Tam karşılığı İsevilik, İsa'ya bağlı olan anlamına gelmektedir. Batı dillerinde ise 'christian' olarak kullanılmıştır. Türkçeye de aynı şekilde İngilizcede 'christianisme' kelimesinden geçmiştir¹². Hristiyanlık Hz. İsa'nın yaşantısını, tanrısallığını, öğretilerini temel alan dindir. Hristiyanlıkta Kitabı Mukaddes olarak bilinen kutsal kitaba inanılır. Kitabı Mukaddes toplam otuz dokuz kitaptan oluşan Yahudilerin kutsal yazıları, Eski Ahit ve yirmi yedi kitaptan oluşan Hristiyan yazıları Yeni Ahit, olmak üzere iki bölümden oluşur¹³.

Protestanlık Hristiyanlığın kollarından biridir. 16. yüzyılda Martin Luther'in, Wittenberg Kilisesi'ne astığı doksan beş maddelik bildiri ile kilisenin hâkimiyetine karşı başlattığı isyan ile ortaya çıkmış, daha sonra Hristiyan ilahiyatçı John Calvin ile devam etmiştir. Hristiyanlıkta egemen olan Kilise'ye paralel olarak ortaya çıkan diğer Kilise ve Cemaati ifade eder¹⁴.

Protestanlara göre İsa Tanrı'nın oğludur. Kilise ise aynı Tanrı'ya inananların ortak yeridir. Burada aynı dine inanılır. Hırsızlık, zina vb. gibi kötü davranışlar yasaklanmıştır. Protestanlık putperestliği ve ikonaları reddetmiştir. Onlarda Tanrı sadece ilahi söz

---

⁹ Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, Hazırlayan; Mehmet İpşirli, cilt III, Ankara: TTK Yayını, 2007, s.76.

¹⁰ Nilüfer Alkan Günay, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo – Kültürel Yapıya Etkileri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

¹¹ <http://www.hristiyan.net/> (Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

¹² Ali Erbaş, *Hristiyanlık*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004, s. 11.

¹³ <http://bilgioloji.com/pages/din/sami/hristiyan/temel/hristiyanlikta-kitab-i-mukaddes-kutsal-kitap-nedir> (Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

¹⁴ http://www.dunyadinleri.com/dunya-dinleri/protestan-mezhebi/oku_protestanlik-nedir-protestan-mezhebi-tarihcesi-inanclari-kiliseleri (Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

vasıtasıyla konuşur düşüncesi hâkimdir. Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit) tek inanç kaynağı olarak kabul edilir.

Kısacası Protestanlığın 16. yüzyılda mevcut kilise hegemonyasından sıyrılıp temelde İsa'ya olan inanca dayalı ortaya çıkan yenilikçi ve diğer mezheplere göre hoşgörülü ve bütünleştirici bir Hristiyanlık mezhebi olduğu iddia edilir.

Gregoryan kelimesi Aziz Gregorius'tan gelmektedir. Aziz Gregorius Ermenilerin ulus olarak Hristiyanlığı kabul etmesine sebep olan kişi olarak bilinir. Gregoryan cemaat, Aziz Gregorius'un başlattığı cemaatten ayrılmamış kesimi teşkil etmektedir. Gregoryanlar esasen kendilerini Ortodoks olarak nitelendirir. Ancak Rum Ortodokslardan ayırt edilmek için kendilerine Gregoryan demektedirler. Gregoryan cemaat diğer Hristiyanlar arasında daha itici bulunur ve varlıkları kabul edilmemektedir¹⁵.

Gregoryanlık aslında Ermeni Apostolik Kilisesi olarak da bilinir. Hristiyanlıkta monofizit bir kilise olarak tanımlanır. Monofizit görüş; İsa'nın hem insani hem de tanrısal yönünün olduğunu kabul eden görüştür. 451 yılında toplanan Khalkedon (Kadıköy) Konsili'nde bu görüş reddedildi. Ancak Ermeni Apostolik Kilisesi konsil kararını tanımayarak Ortodoks Kilisesi'nden ayrılma kararı verildi. Gregoryan Ermeniler Anadolu'da da birçok yerde yaşamış ve faaliyet göstermişlerdir. Bursa Setbaşı Mahallesi'nde inşa edilen kilise de esasen Apostolik Ermeni Kilisesi'dir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Bursa İlinin coğrafi konumu, tarihçesi, Osmanlı Döneminde Bursa'da yaşanan gayrimüslimler ve Ermeniler hakkında bilgi verilmiştir. Bu konular ayrı başlıklar altında incelenmiştir. İkinci bölüm ise çalışmanın asıl konusunu oluşturmaktadır. 15. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar Bursa'da inşa edildiği tespit edilen kilise ve okullar bu bölümde ele alınmıştır. Yapıların bulunduğu yer, tarihçe, mimari özellikler, süsleme, son olarak kullanılan malzeme ve yapım teknikleri bu kısımda bulunmaktadır. Bu bölümde bahsi geçen arşiv belgeleri 3 ve 4 nolu Kilise Defterlerinde bulunmaktadır. Çalışmanın son bölümünü oluşturan üçüncü bölümde genel değerlendirme yapılarak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Kaynakça ve görseller tezin sonunda yer almaktadır.

---

¹⁵<https://www.hristiyanturk.com/forums/topic/gregoryanlyk-ayry-bir-mezhep-midir/> (Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSA'NIN COĞRAFYASI, TARİHİ VE GAYRİMÜSLİMLER

1.1. BURSA'NIN COĞRAFYASI

Bursa Marmara Denizinin güneydoğusunda bulunmaktadır. 40 derece boylam, 27 dakika 2 saniye kuzey enlemde 28 derece 58 dakika 27 saniye doğu boylamında yer almaktadır¹⁶. Şehir Marmara Denizinin kıyı dağlarının denizden ayırdığı bir ovanın güney kıyısında, Uludağ'ın eteklerinde kurulmuştur. Şehrin etrafı doğuda Bilecik Adapazarı, kuzeyde İzmit, Yalova ile Marmara Denizi ve İstanbul, güneyde Eskişehir ve Kütahya, batıda Balıkesir illeriyle çevrilidir¹⁷. Bursa'nın yüz ölçümü 10.886 kilometrekaredir. Türkiye'nin dördüncü en büyük yüz ölçümüne sahip olan kentidir. Bursa'nın denizden yüksekliği 155 metredir. Bursa ilinde çeşitli gölet ve akarsular bulunmakta ve kent ılıman bir iklime sahip ve tarıma oldukça elverişlidir.

Bursa'nın nüfusu sürekli artmış ve özellikle 19. yüzyıldan sonra dalgalanmalar meydana gelmiştir. Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra kente hızla gelip yerleşen göçmenlerden sonra kentin nüfusu üçte bir artmıştır¹⁸. 2017 yılında yapılan nüfus sayımına göre Bursa'nın nüfusu 2.906.803 olarak tespit edilmiştir.

Kent doğal güzelliği ve zengin iklimi ile Yeşil Bursa olarak adlandırılmaktadır. Şehir aynı zamanda Anadolu'nun İpek Yolu ile batıya açılan kapısıdır. İstanbul'dan Anadolu'ya özellikle Ege ve Akdeniz bölgelerinin geçiş noktalarının üzerinde olması, kentin stratejik önemini arttırmıştır. Çeşitli tarımsal faaliyetlerin varlığı, otomotiv ve tekstil sanayisinin oldukça gelişmesinden dolayı Bursa her zaman önemini korumuştur.

Karacabey, Orhangazi, İznik, İnegöl, Bursa, Yenişehir ovaları, Bursa İlinin önemli ovalarıdır. İlin önemli yükseltileri ise Katırlı Dağları, Mudanya Tepelikleri, Samanı Dağları ve Uludağ volkanik kütesidir. Uluabat, İznik gölleri; Nilüfer, Göksu, Deliçay ve Mustafakemalpaşa akarsuları il sınırları içerisindedir. Mustafakemalpaşa Çayı, Çavdar Suyu, Orhaneli civarından Atranos Çayı (Karasu), Mustafakemalpaşa'dan

¹⁶ Kazım Baykal, *2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa: Özkardeşler Matbaası, 1976, s. 15.

¹⁷ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara: TTK Yayınları 2006, s. 14.

¹⁸ Baykal, a.g.e, s. 19.

geçerken Mustafakemalpaşa adını alır. Ayrıca Balıkesir İlinden gelen Susurluk Çayı, il sınırlarından geçerek; Uluabat Gölü'nden çıkan Küçük Ara Dere Suyu ve Bursa Ovası'ndan gelen Nilüfer Çayı'nı alarak Marmara Denizi'ne dökülür.

1.2. BURSA'NIN TARİHİ

1.2.1. Tarih Öncesi Devir

Arkeolojik buluntulara göre Bursa'da bulunan ilk yerleşim yerleri tarih öncesi dönemlerde kurulmuştur. Bunlardan Ilıpınar Höyüğü İznik gölünün batısında bulunmaktadır¹⁹. Buradaki yerleşim, arkeolojik buluntulara göre günümüze 6 bin yıl öncesine dayanmaktadır. Ilıpınar'da neolitik dönem kalıntılarının yanı sıra kalkolitik dönem kalıntıları ve tunç çağına ait mezarlara ulaşılmıştır²⁰. Yenişehir'de bulunan Menteşe Höyük'te ise ilk yerleşim M.Ö. 6500'lü yıllara tarihlenmektedir. Bursa sınırları içindeki önemli neolitik yerleşimlerden bir diğeri ise Uluabat Gölü yakınındaki Aktopraklık'tır²¹.

İznik yakınlarında bulunan Karacakaya Çonga yöresinde M.Ö. 3000 yıllarında Troia Erken Tunç Çağıyla özdeş sayılan buluntulara rastlanılmıştır. Bunun yanı sıra Uluabat Gölü civarındaki Dorak'taki bulguların M.Ö. 2300'lere ait olabileceği öne sürülmüştür²².

1.2.2. Bithynia Krallığı

Bursa ve çevresine antik ağılarda Bithynia ismi verilmiştir. Bithynialılar M.Ö. 1. binde İstanbul Boğazı'nı geçerek bölgeye yerleşmişlerdir. Bursa'nın kuzey kesimleri bu krallığın himayesine girmiştir. Bithynia bölgesi M.Ö. 7. yüzyılda Lidyalıların egemenliği altına girmiştir. Daha sonra Pers istilası ile bölge Pers hâkimiyetine girmiş ve Büyük İskender'in M.Ö. 334 yılında Persleri Granikos (Biga) Çayı yakınlarında yenilgiye uğratması ile Pers hâkimiyeti son bulmuştur²³. Bithynialılar daha sonra İskender'in ordusunu mağlup ederek Prens Bas ve oğlu Zipoites döneminde Bithynia Krallığı'nın temellerini atmışlar. Zipoites'in yerine gelen Nikomedes şehri yeniden imar etmeye

¹⁹ İlhan Kayan, "İznik Batısındaki Ilıpınar Höyüğü Çevresinde Jeomorfolojik ve Jeo-Arkeolojik Araştırmalar", *Ege Coğrafya Dergisi* sayı 9, (2015), s.44.

²⁰ Jacob Rodenberg, Songül Alpaslan Rodenberg, "Ilıpınar ve Menteşe", *Arkeoatlas*, İstanbul: 2011, s. 116.

²¹ <http://arkeolojihaber.net/2012.08.28/arkeopark-tarihe-isik-tutuyor/>.

²² Engin Yenal, *Osmanlı (Baş)Kenti Bursa*, Ankara: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2013, s.34.

²³ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1963, s. 408.

çalışmış. İzmit Körfezi yakınlarında Nikomedia'yı kurmuştur. Daha sonra kralın yerine tahta oğlu Prusias geçmiş ve onu II. Prusias takip etmiştir. Bu devirde Roma gün geçtikçe güçleniyordu. Romalıların yenilgisine uğrayan meşhur Kartaca komutanı Hannibal Barca buraya sığınmıştır. III. Nikomedes zamanında Bithynia istila edilmiştir. İstilayı durduran Roma, şehri kendi egemenliği altına almış ve şehri bir valiyle yönetmeye başlamıştır²⁴.

1.2.3. Roma Dönemi

Bithynia Krallığı Roma'nın hâkimiyetine girdikten sonra ara sıra bu civara gelen imparatorlar ve bölgede bulunan bazı valilerin yardımıyla şehir imar edilmiştir. İmparator Hadrianus imparatorluğu döneminde iki kez Bithynia 'ya gelmiş ve İznik'te anıtsal yapılar inşa ettirmiştir. Bursa'da bir kaplıca ise imparatora adanmıştır. Bursa yakınlarında yeni bir Roma kenti olan Andraneia (Orhaneli), imparatorun adıyla kurulmuştur²⁵. Bursa ve İznik şehirleri dâhil olmak üzere neredeyse bütün Bithynia 3. yüzyılda Gotlar tarafından istila edilerek yağmalanmıştır.

1.2.4. Bizans Dönemi

M.S. 395 yılında Kavimler Göçü ile meydana gelen karışıklıklardan dolayı Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmış. Doğu Roma'ya bağlı Byzantium olarak bilinen İstanbul daha sonra Bizans'ın merkezi olmuştur²⁶.

Bu süreçte kavimlerin yaptığı yağma ve saldırılardan dolayı Hadrianus dönemindeki refah ve huzurdan eser kalmamıştır. Kavimler Göçü ile gerçekleşen yağmalardan dolayı Bursa Bithynia'nın küçük bir kenti haline gelmiştir. Kavimlerden kaynaklanan yağmalamaların yanı sıra kentin harap olmasının diğer bir nedeni ise yaşanan depremlerdir. Bu tarihten sonra Bursa eski ihtişamını kaybetmiştir²⁷.

Bursa'da bu karışıklıkların yaşandığı dönemde Büyük Constantinus'un (324-337) oğlu Vetrainus varmış. Vetrainus imparator tarafından Bursa'ya sürgüne gönderilmişti. Vetrainus kentte altı yıl kalabilmiş ve Bursa'da hayatını kaybetmiştir. Vetrainus Bursa'da kaldığı zaman içerisinde kendisi de bir Hristiyan olduğu için kiliseye saygı duymuştur.

---

²⁴ Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 2. Baskı, İstanbul: TAÇ Vakfı Yayını, 1982, s.7.

²⁵ Yenal, a.g.e. s.36.

²⁶ Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev; Gül Çağalı Güven, 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 9.

²⁷ Kandes, a.g.e., s. 65.

Bu sayede Bursa'da Hristiyanlığın yayılması kolaylaşmıştı. Daha sonra İmparator Iulianus Paravates Hristiyanlığı baskı altında tutarak çok tanrılı inancı yeniden canlandırmaya çalıştı. Ancak bu dönemde Bursa halkı baskılara rağmen Hristiyanlığı inanç biçimi haline getirmeyi başarmıştı. Hierokles'e göre Bursa 4., 5. ve 6. yüzyıllarda Nikaia (İznik), Nikomedia (İzmit), Khios (Gemlik), Apamia (Mudanya), Apollonia (Gölyaka) ve Adrianoi (Orhaneli) ile idari açıdan Bithynia'nın 31. kazasına bağlıydı²⁸.

Aynı dönemde Bursa Kilisesi Nikomedia Metropolitliği'ne bağlıydı. 8. yüzyıldan itibaren yeni kilise ve manastırlar yapılmış ve şehir yeniden canlanmaya başlanmıştır. Yine aynı yüzyılda VI. Konstantinos annesi ile Bursa'yı ziyaret etmiştir. Bunun dışında Bizans'ı yöneten bir aile olan Makedon Hanedanı (867-1056) imparatorları da Bursa kaplıcalarını sık sık ziyaret etmiştir. Ayrıca Iustinianus'un imparatorluğu döneminde yaşamış olan Filistinli tarihçi Kaisareas'a göre I. Iustinianus kente büyük hamam ve saraylar inşa etmiştir.

11. yüzyılda İmparator Aleksios Komnenos (1081-1118) zamanında Bursa birçok kez Türk saldırılarına maruz kalmıştır. Türkler İznik'i ve Gölyaka çevresini de aldıktan sonra kentin çevresine yerleşmeye başlamışlardır²⁹.

Daha sonra tahta Andronikos çıkmış. Ancak devletin bazı eyaletlerinde Andrikos'a karşı isyanlar başlamıştı. Andronikos isyanlardan dolayı Nikaia (İznik) ve Lopadio'a (Ulubat) karşı sefer düzenlemiştir. Buralara girip yağmaladıktan sonra yönünü başkaldıran diğer bir kent olan Bursa'ya çevirdi. Bu dönemde Bursa'da isyanı yöneten Theodoros Angelos idi. Bursa surlarına dayanan Andronikos uzun süren kuşatma ve çatışmaların ardından güney surlarından kente girdi ve kenti yağmaladı. Bursa'da bulunan Theodoros Angelos ise gözlerine mil çekilerek surların dışına bırakıldı. Andronikos bu olaylardan iki yıl sonra tahtan indirildi.

Andrinokos'tan sonra tahta, yerine III. Aleksios Komnenos geçti. Bu dönemde 1204 yılında haçlıların İstanbul'u' ele geçirmesi ile imparatorluğun Bursa dahil tüm bölgeleri birer birer paylaşıldı.

Aleksios Komneos'tan sonra tahta çıkan Theodoros Laskares Latin İstilasası'nı fırsat bilerek Helenlerle anlaştı ve İznik'i yeni kurulacak Helen Devleti'nin merkezi yaptı. Bunun yanı sıra Bursa'yı da ele geçirdi. Bursa yeni kurulan devletin başkentine yakın

---

²⁸ Kandes, a.g.e., s.66.

²⁹ Anna, Komnena, *Aleksiad*, XIV. çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1996, s. 38.

olmasından dolayı adeta ikinci merkez olarak görüldü. Aynı dönemde Haçlıların kuşatması altına giren Bursa kuşatmaya rağmen alınamadı ve Haçlılar geri çekilmek zorunda kaldı.

Laskares'in ölümünden sonra tahta Michael Palaiologos geçti. Laskares ailesinden Tzamandouros'u Bursa'ya sürgüne gönderdi³⁰. Daha sonra tahta Andronikos Paliologos geçti. Bundan sonra Osmanlı yönünü Bursa'ya çevirecek, Bizans tekfurunu şehri teslim edecek ve 1326 yılında Bursa'da Bizans hakimiyetine son verilerek Osmanlı'nın başkenti yapılacaktır³¹.

1.2.5. Osmanlı Dönemi

Osmanlı hanedanlığı Orta Asya kökenli Kayı boyuna mensuptur. Moğol baskılarından kaçan kayı boyu Türkleri diğer Türkmen boylarıyla Van Gölü ve çevresine yerleştiler. Daha sonra oradan da Halep'e geçtiler. Kayı boyu reisi Süleyman Şah'ın ölümünden sonra aşiretin yönetimi dört oğluna kaldı. Ancak kardeşler arasında gidecekleri yerler ile ilgili anlaşmazlıklar yaşandı. Bunun üzerine Süleyman Şah'ın oğullarından Ertuğrul ve Dündar Bey beraberindeki dört yüz aile ile Erzurum'da Pasinler Ovası'na yerleştiler³². Bulunduğu yerden memnun olmayan aşiret, Ankara yakınlarındaki Karacadağ'a yerleşti. Daha sonra Domaniç ve Söğüt'e geldi. 1281 yılında Ertuğrul Bey hayatını kaybetti ve yerine oğlu Osman Bey geçti³³.

Osman Bey yönetimi devraldığı dönemde Bithynia'nın hâkimiyeti Bizans'taydı. Ancak bu bölgede Bizans yönetimi güçsüzdü. Aynı zamanda Selçuklu hükümdarının da nüfuzu azalmış durumdaydı. Ankara ve çevresinde Selçuklu hükümdarı yerine Ahi şeyhleri giderek güçlenmekteydi. Osman Bey bu güçten, şeyhlerden Edebalı'nın kızı ile evlenerek faydalanmayı amaçladı. Nitekim istediği oldu ve 1291 yılında Eskişehir civarındaki Karacahisar'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Bursa ve çevresindeki Rum beyleri Osman Bey'e karşı birleşme kararı aldılar. Buna rağmen 1299 yılında İnegöl ele geçirildi. Ardından Bilecik'e girdi. Daha sonra Yenişehir alındı ve şehir yeniden imara açıldı. İznik kuşatıldı. Ancak Osman Bey burada başarı elde edemedi ve İznik'e bir kale yaptırdı.

³⁰ E. Gregory Timothy, *Bizans Tarihi*, Çev; Esra Ermert, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 55.

³¹ Halil İnalçık, *Bursa Araştırmaları*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012, s. 76.

³² Abdulkadir Mülazım, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi Yayınevi, 2009, s.35.

³³ Baykal, a.g.e., s.11.

Osman Bey 1307 yılında Bursa, Kestel, Kite ve Atranos (Orhaneli) tekfurlarıyla Dimboz bayırında karşı karşıya geldi ve Bizans tekfurlarını ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu savaştan sonra Bursa kuşatması başladı. Kuşatma oldukça uzun sürdü. Bu sırada Osman Bey yönetimi oğlu Orhan Bey'e bıraktı. Orhan Bey kuşatmaya devam etti. 1321 yılında önce Mudanya, Atranos ve hemen ardından Gemlik alındı. Daha sonra Bursa tekfuru 1326 yılında şehri teslim etti. Böylece Bursa Türk hâkimiyetine girdi³⁴. Bursa'nın fethinden sonra 1330 yılında İznik alındı. Hemen ardından Kırmasti (Mustafa Kemalpaşa), Mihaliç (Karacabey) ve Uluabat kasabaları alındı³⁵. Bursa'nın fethinde bulunmayan Osman Gazi çok geçmeden vefat etti ve Söğüt'e gömüldü. Kuşatma sırasında uzaktan gördüğü manastırı işaret ederek oraya gömülmesini vasiyet ettiğinden Orhan babasının cesedini oraya getirip, şimdiki yerine gömdü.

Bu fetihlerden sonra Osmanlı sınırları gittikçe genişler. 1402 yılında yapılan Ankara Savaşı yenilgisinden sonra Timur, Bursa'ya girer. Timur şehri yağmaladıktan sonra ateşe verir. Timur'dan sonra şehri kısa bir süreliğine Yıldırım'ın şehzadeleri ellerinde tutar. Ancak yaşanan taht kavgalarından dolayı fırsat bulan Karamanoğlu Mehmet Bey şehri tamamen yağmalayıp ateşe verir³⁶.

Taht kavgalarından kardeşlerini yenerek galip çıkan Çelebi Mehmet şehri kuşatmasına rağmen ele geçiremez ve 1421 yılında vefat eder. Çelebi Mehmet'in yerine gelen şehzadeleri de kenti kuşatmışlarsa da ele geçirememişlerdir.

II. Mehmet İstanbul'u alınca Bursa'ya olan ilgi azaldı. Fatih'in ölümünden sonra II. Beyazıt tahta geçti. II. Beyazıt kardeşi Cem Sultan ile taht kavgası yaşadığı dönemde Cem Sultan Bursa'ya geldi ve kendi adına para bastırarak çok kısa bir süre Bursa'da padişahlık yaptı. Bunun üzerine II. Beyazıt'ın emrindeki ordu ile Bursa'ya girmesiyle Cem Sultan'ın padişahlık dönemi son buldu. II. Beyazıt Bursa'da para bastırdı ve Koza Han ile Piriç Han'ı ticaret merkezi haline getirdi.

II. Beyazıt'tan sonra Yavuz Sultan Selim tahta çıkmış ve o da kardeşi ile taht mücadelesine girmiştir. Kardeşi şehzade Ahmet Bursa'yı işgal etmiş. Ancak Yavuz Sultan Selim Bursa'ya bir ordu göndermiş ve işgalciler şehri terk etmek zorunda kalmıştır³⁷.

---

³⁴ a.g.e. s.13.

³⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 1, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011, s.7.

³⁶ a.g.e, s. 21.

³⁷ Baykal, a.g.e. s. 21.

Bütün bu olayların dışında bazı ordu mensupları tarafından birtakım isyanlar başlatılmıştır. Bunlardan en önemlisi Kalenderoğlu isyanıdır. Kalenderoğlu 1607 yılında Bursa'ya girmiş ve hisarı kuşatma altına almıştır. Ancak hisara girmeyi başaramamış ve kuşatma son bulmuştur. İsyanlardan diğer biri ise Abaza Hasan Paşa isyanıdır. Abaza Hasan Paşa, 1656 yılında Bursa'yı ele geçirmiş ve kenti yağmalamıştır³⁸.

Yukarda anlatıldığı üzere Bursa Osmanlı Dönemi'nde de birçok kez kuşatılmış ve onlarca kez yağmalanmış ve ateşe verilmiştir. Kent, şahitlik yaptığı taht kavgalarının yanı sıra Anadolu'da çıkan birçok isyan ve ayaklanmadan da nasibini almıştır. Bütün bunlardan dolayı kentin sosyal ve ekonomik durumunda dalgalanmalar olduğu gibi kentin etnik yapısında da değişiklikler meydana gelmiş olmalıdır.

1.3. GAYRİMÜSLİMLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ DURUMU

İslam hukukuna göre halk, Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ayrılırlar. Gayrimüslimler de ehli kitap olanlar ve ehli kitap olmayanlar diye iki gruba ayrılır. Ehli kitap olan gayrimüslimler kendilerine ilahi kitap verilenlerdir. Bunlar Yahudiler ve Hristiyanlardır³⁹. İslam dininin ortaya çıktığı ilk dönemlerde gayrimüslimler daha çok ehli kitap olmayanlardan oluşmaktaydı. Bunlar genellikle putlara tapan müşriklerdi.

Zaman içerisinde gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin Müslümanların eline geçmesiyle gayrimüslim ve Müslümanlar arasındaki ilişki başka bir boyutta taşındı. Böylece gayrimüslimler, Müslümanlar tarafından inançlarına göre farklı isimlerle anılmaya başlandı. Bu isimler; harbi⁴⁰, muahid⁴¹, müste'men⁴² ve zimmî⁴³ olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Bunlar içerisinde zimmîler, İslam hâkimiyetini tanımak şartıyla Müslümanlar içerisinde kendi geleneklerini özgürce yaşamışlardır⁴⁴. Zimmîler İslam devleti içerisinde bazı siyasi haklar dışında Müslümanlar ile aynı haklara sahipti. İslam Devleti, sınırları içerisinde yaşayan zimmîlerin can ve mal güvenliğini

---

³⁸ a.g.e., s. 22.

³⁹ Karataş, a.g.e., s.20.

⁴⁰ İslam devleti ile herhangi bir antlaşması olmayan gayrimüslim bir devletin vatandaşlarına verilen isim.

⁴¹ İslam devleti ile geçici bir süre antlaşma yapmış olan gayrimüslim devletin vatandaşlarına verilen isim.

⁴² İslam devletinin sınırları içerisinde geçici bir süre kalınmasına izin verilen gayrimüslim devletin vatandaşlarına verilen isim.

⁴³ İslam devletinin tebaası olan gayrimüslim vatandaşlara verilen isim.

⁴⁴ a.g.e. s. 22.

korumakla mükellefti. Zimmîler de Müslümanlar gibi evlenme, boşanma, mirastan yararlanma vb. gibi haklara sahiptiler⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin durumu İslam hukukuna göre belirlenmiş, İslam hukukunun Zimmîler için belirlediği hükümler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sınırları içerisinde farklı etnik grupların bir arada yaşadığı Osmanlı Devleti milliyet ayrımına gidilmeksizin halkı bağlı oldukları dini inanca göre sınıflandırmıştır.

Osmanlı'da İstanbul'un fethinden sonra Millet Sistemi ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da millet terimi dini inanışlara göre nitelendirilmiştir. Kimi zaman bir dine mensup olan geniş bir cemaati olduğu gibi belirtmekte, kimi zaman ise farklı bir dille konuşan bir grubu ya da ibadethanelerde ibadet eden küçük bir cemaat için kullanılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde farklı milletlerin sosyal ve siyasal yapısı inandıkları dinlere göre şekillenmiştir⁴⁶.

Uğur Kurtaran Millet Sistemi'ni şu şekilde açıklamaktadır: “Osmanlı sistemindeki millet kelimesi klasik İslam literatüründeki anlamına uygun bir şekilde belirli bir sözü veya vahiy kitabını kabul eden topluluklar için kullanılmış ve bu sistemde her millet grubu kendi içerisinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalarak düzenlenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan toplulukların din ya da mezhep esasına göre örgütlenip yönetilmesine Millet Sistemi denilmiştir⁴⁷.”

Osmanlı Devleti yükselme döneminde bir yandan güçlü ekonomisinin ve ordusunun yapısını korurken diğer yandan Osmanlı tebaasını oluşturan ve kendi içerisinde özerk olan cemaatsel bir sistem kurmuştur. Bu cemaatsel yapının temelini Millet Sistemi oluşturmaktaydı. Bu sistemde etnik bir toplumun aksine dinsel aidiyeti olan bir toplum söz konusuydu.

Millet Sistemi Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin kendi kimliklerini korumaya olanak vermiştir. İlber Ortaylı'nın bu konu hakkındaki düşünceleri şöyledir:

“Millet kompartımanına mensup olan kimse; modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutum sergiler. Bu aidiyet, fertlere aile ve sülale ve cemaat içinde bir güvenlik ve hatta vakar verir. Kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve babadan

---

⁴⁵Belkıs Konan, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *AÜHFD*, cilt 64, sayı 1, 2015, s. 179.

⁴⁶Uğur Kurtaran, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 8, 2011, s.59.

⁴⁷a.g.e. s. 59.

sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arasında ilişki azdır, çatışma azdır. Modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma (çoğunluk tarafından emilme) veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir⁴⁸.”

Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi özellikle 1453 yılında II. Mehmet’in İstanbul’u fethetmesiyle Ortodokslara dinlerini serbestçe yaşama konusunda geniş özerklik vermesiyle başlar⁴⁹. II. Mehmet Millet Sistemi’ne dahil olan gayrimüslimlerin dinsel özgürlüklerin yanında her türlü can ve mal güvenliğini de sağlamıştır. Dolayısıyla gayrimüslimler asimile olmadan, kimliklerini koruyabilmişlerdir. Ayrıca II. Mehmet, Kilise’nin devlet kontrolünde örgütlenmesine de izin vermiştir⁵⁰.

Osmanlı Millet Sistemi kendine özgü özellikleri olan bir teşkilattı. Dil birliği olmayan toplumlar arasında bile halkın asimile olmasını engelledi⁵¹. Çoğu zaman da dinler arası geçişi doğurdu. Örneğin; bazı Bulgarlar ve Hristiyan Arnavutlar ile Anadolu’nun Türk asıllı Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanları Helenleri, bazı Müslüman gruplar (Pomaklar) ise Türklüğü benimsedi. Her ne kadar mezhepler arası bir geçiş söz konusu ise de esasında İslam hukuku bir dinden başka bir dine geçişi hoş görmezdi.

Osmanlı Devleti hüküm sürdüğü geniş coğrafyada gayrimüslim vatandaşların yönetimini İslam hukukuna göre gerçekleştirmiştir. Gayrimüslimler için hukuki bir statü oluşturan devlet; onların dil, din ve her türlü can ve mal güvenliğini sağlamış ve bu gayrimüslimlerin bu konulardaki uygulamaları ruhani cemaat liderleri ile takip etmiştir. Osmanlı Devleti gayrimüslimleri, zimmî hukuku dâhilinde idare etmiş ve onlara yeni haklar aynı zamanda bu hakların yanında birtakım sorumluluklar da getirmiştir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul’un fethinden sonra genişleyen coğrafyaya daha rahat hükmetmek için İslami kurallardan ödün vermeden yeni bir idari düzenleme yani Millet Sistemini oluşturdu. Bu sistemde cemaat liderlerine sorumluluklar verdi. Böylece merkezi yönetime yük olmadan gayrimüslim tebaanın, kendi sorunlarını içlerinde halletmesi

⁴⁸İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi” *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 10, 2002, s. 217.

⁴⁹Hikmet Özdemir, “Azınlıklar İçin Bir Osmanlı Klasığı: 1453 İstanbul Sözleşmesi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt IV, 1999, s. 220.

⁵⁰Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Farklı Bir Yaklaşım”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt IV, 1999, s.236.

⁵¹ Mehmet Güneş, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, sayı 3, 2017, s. 16.

yoluna gitti. Sonraki dönemlerde sistemin çökmesiyle gayrimüslimler, Osmanlılık adı altında vatan bilinciyle birleştirilip devlete bağlılıkları sağlanmaya çalışıldı. Bu dönemde gayrimüslimler ülke yönetimine de iştirak etti. Ne var ki tüm bu çabalara rağmen vahim sonuçlar doğacaktı.

1.4. BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER VE ERMENİLER

Bursa'nın fethinden sonra 1485 tarihli bir sicil kaydına göre kentte toplamda 5.000 avarız hanesi vardı⁵². Bu da yaklaşık 30.000 kişilik bir nüfusa denk gelmektedir⁵³. Bu sayımda elde edilen rakamlara Müslümanlar ve gayrimüslimler dâhildir. 1523 yılına ait tahrir defterinde 69 Hristiyan (Ermeni ve Rum) hanesi ve 117 Yahudi hanesi bulunmaktaydı. 16. yüzyılın başlarında kentte 400 Hristiyan ve 600 Yahudi bulunmaktaydı.

Ermenilerin Bursa'ya gelişi üzerine iki farklı görüş vardır. Raif Kaplanoğlu'na göre Bursa şehrine ilk Ermeniler Orhan Bey döneminde Kütahya'da kendisinin daveti üzerine geldiler⁵⁴. Kâmil Kepecioğlu'na göre ise Ermenilerin kente gelişi Çelebi Mehmet döneminde olmuştur⁵⁵. Çelebi Mehmet'in Yeşil Cami'yi yaptırdıktan sonra on aileden oluşan bir Ermeni grubu camiye gelenlerin ayakkabılarını temizletmek için getirttiği öne sürülmektedir⁵⁶.

Çelebi Mehmet Bursa'ya getirttiği Ermeni aileleri Yeşil Cami ile Setbaşı arasındaki bölgeye yerleştirmiştir. O dönemden sonra bahsi geçen bölge sonraki zamanlarda da Ermenilerin yaşadığı mahalleler olarak kalmıştır. Şehirdeki Ermeni nüfusu gün geçtikçe artmıştır. Bu nüfus artışı sadece doğum yoluyla değil aynı zamanda kentin dışarıdan aldığı göç ile olmuştur.

Bursa'da erken dönemlere ait nüfus kayıtlarında kentin nüfusu Müslüman ve gayrimüslim nüfusu olarak ele alındığı için Ermenilerin net nüfusu saptanamamıştır. 17. yüzyılda Bursa'yı ziyaret eden Ermeni kökenli Polonyalı Simeon kentte 300 Ermeni

---

⁵² Osmanlı Devleti'nde olağanüstü durumlarda halktan toplanan vergilerdir. Bu vergiler hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden alınırdı. Fakat zamanla sürekli alınan vergiler haline gelmiştir.

⁵³ Karataş, a.g.e., s. 31.

⁵⁴Raif Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakıf Yayınları, 2000, s.88.

⁵⁵ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, cilt II, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, s. 41.

⁵⁶ Sezai Sevim, "Güney Marmara Bölgesindeki Ermenilerin Nüfus, İdari ve Mali Durumları", Ed. Saime Yücer, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, 2000, s. 49.

hanesi olduğunu belirtmiştir⁵⁷. 18. yüzyılda kente bulunan bir başka seyyah Tournefort ise Bursa da toplamda 500 Ermeni hanesi olduğunu söylemiştir. Niebuhr, 1767 yılında Bursa'da 1200 Ermeni'nin olduğunu aktarmıştır⁵⁸. 1793 yılında Bursa'ya gelen bir başka seyyah Brenner kentte yaşayan toplam Ermeni sayısını 6000 olarak açıklamıştır. Bu bilginin kendisine verildiğini ancak abartılı bulduğunu da eklemiştir. 1840 yılında Bursa'da bulunan Poujoulat kentte toplamda 3.000 Ermeni'nin yaşadığını aktarmıştır⁵⁹. 1892 yılına ait salnamede Bursa nüfusu içerisinde Ermenilerin toplam sayısı 7.541 olarak aktarılmıştır. 1896 yılına ait bir haritada Bursa'da 6.374 Ermeni olduğu belirtilmiştir⁶⁰. Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi'ne göre ise Bursa'da 1898 yılında 6501 Ermeni yaşamaktaydı⁶¹.

1.4.1. Bursa'daki Ermenilere Yönelik Sevk ve İskân Politikası

Bursa'da yaşayan Ermeniler ile ilgili 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kayıtlara geçmiş herhangi bir sevk veya iskân uygulaması bulunmamaktaydı⁶². Ancak 1915 yılında Doğu Anadolu'nun birçok kentinde başlayan Ermeni ayaklanmaları Bursa'da da görülmeye başladı. Bursa'da yaşayan Ermeni halk arasında bağımsızlık talep eden halkın ileri gelenleri bu süreçte seslerini yükseltmişti. Böylece aynı dönemde Anadolu'nun birçok kentinde Ermenilere yönelik gerçekleştirilen Sevk ve İskân uygulamasının Bursa'da da boy göstereceği sinyalleri verilmeye başlamıştı. Merkezi yönetim Bursa'da başlayan ayrılıkçı hareketlerin giderek büyümemesi için Ermeni halkın elinde bulunan silahları toplama kararı almıştır. Bu karardan sonra Ermenilere ellerindeki silahları teslim etmeleri için on günlük bir süre tanınmıştır. Ancak bu süre içerisinde silahların sadece bir kısmı teslim edilmiştir. Öte yandan Ermeniler arasında söz sahibi olanlar tarafından devlete silahların tamamıyla teslim edileceğinin garantisi verildi. Bu durumu arşiv belgelerinde de görmek mümkündür⁶³. Bir taraftan Ermeni halkın elindeki silahlar toplanırken diğer taraftan da basın ve yayın kuruluşları denetim altına alınmaya çalışıldı.

⁵⁷ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, İstanbul: Çivi Yazıları Yayınevi, 1999, s. 40.

⁵⁸ Rıza Akdemir, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür Dergisi*, sayı 64, s. 100.

⁵⁹ Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa: Bursa Ticaret Borsası Yayınları, 2000, s. 77.

⁶⁰ Karataş, a.g.e. s. 32.

⁶¹ *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 1316 Hicri Senesi Def'a 25, Bursa, 1316 (1898), s. 262.

⁶² Turgay Akkuş, *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları*, Bursa: 2010, s. 16.

⁶³ BOA DH. EUM. 3.Şb. D.7/16., 1333. (19 Temmuz 1915).

Yine aynı tarihte Setbaşı'nda bulunan Misak adlı şahıs tarafından çalıştırılan Ermenilere ait bir matbaa tespit edilmiştir. Daha sonra matbaa kapatılmış ve orada bulunan bütün belgelere el konulmuştur⁶⁴.

Bursa'da bu olaylar yaşanırken paralelinde Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik sevk ve iskân politikaları başlamıştı. Kentteki yöneticilerin Bursa'da da isyanların başlayacağı endişesinden dolayı devlete ve özel şahıslara ait iş yerlerinden çalışan Ermenilerin işlerine son verildi⁶⁵. Bu olaydan sonra kentte büyük bir panik başladı. Nihayet 1915 yılında Doğu Anadolu'da yapılan uygulamanın sınırları genişletildi. Böylece Bursa'daki Ermenileri de kapsayacak şekilde başlatıldı. Ermenilerin sevkiyle boşaltılan yerlere Müslüman nüfus yerleştirilmeye başlandı⁶⁶. Verilen emre göre Bursa'da Katolikler sevkin dışında tutulmuştu. Aynı zamanda sevk edilecek Ermenilerin kesinlikle imhası söz konusu değildi. Yine aynı belgede Ermenilerin sevkleri sırasında herkesin can ve mal güvenliğinin sağlanması açıkça belirtilmişti⁶⁷. Zorunlu göçe tabi tutulan Ermeniler Suriye sınırı içerisinde iskân edilecekti. Kent yönetimi olası sorun ve karışıklıkları önleyebilmek adına 1915 yılında bir beyanname yayınladı⁶⁸.

BEYANNAME⁶⁹

Madde 1. Bazı ailelerin burada kalmak ümidiyle ötede beride ihtifa (saklanma, gizlenme) teşebbüsünde buldukları haber alındığından bu gibileri hangi millet ve mezhepten olursa olsun alıp saklayanlar ve böyle yerlerde muhtefi (saklanan, gizlenen) eşhas bulunduğunu haber alıp da hükümete ma'lumat vermeyenler divan-ı harb-i örfiye sevk edileceklerdir.

Madde 2. İhrac muamelesinin hitamına kadar mal, can, ırz, namus gibi mukaddeseta taaruz ve tecavüz edenler, huzur ve asayiş-i memleketin her ne suretle olursa olsun ihlaline tasaddi edenler dahi birinci maddede gösterildiği veçhile şiddetle cezalandırılacaklardır.

Madde 3. Ermenilerden zengin ve fakir her kim olursa olsun eşya-ı beytiyesinden (ev eöşyası) diğer kısmını ve ihtiyacat-ı hayatisine ait malzemesinin ücret-i nakliyesi

⁶⁴ BOA DH. EUM. 2. Şb. D.8/ 40., 1333. (24 Haziran 1915).

⁶⁵ BOA DH. ŞFR. 54-A/ 269. 1333. (4 Ağustos 1915).

⁶⁶ BOA DH. ŞFR.D. 54. 1333.

⁶⁷ BOA DH. ŞFR. 54-A/ 276. 1333.

⁶⁸ Akkuş, a.g.m. s. 18 – 19

⁶⁹ BOA DH. EUM. 2. Şb. D 10 / 6. 3 L 1333 (15 Ağustos 1915).

tamamen kendisine ait olmak üzere beraber götürebildiği gibi arzu edenler eşyasını kamilen hanesi içinde bırakarak, hükümetin yed-i emanet ve muhafazasına terk etmekte muhtardır.

Madde 4. Gidecek olan Ermeniler esas beytiyesinden istediklerinin alenen satabilirler ancak bu yoldaki bey'u şira'ya sınıf-ı me'murinden büyük, küçük hiçbiri iştirak edemez. Bey'u şira'nın cereyanını te'min için me'murini zabtiyyeye tebligat-ı lazıme ifa kılınmıştır.

Madde 5. Emlak üzerine icrar ve rehin ve vefaen ferağ memnu' olup, ancak kat'iyen vuku bulacak muamelat-ı ferağiyeye müsaade edilecektir.

Madde 6. Havayici-i zaruriyyi memlekette olan zabire, un, bulgur, pirinç, makarna, kahve, şeker, tuz, gaz ve emsali eşya münhasıran belediye tarafından mübayaa edilerek bi'l-abire mibayaa fiyattıyla erbab-ı ihtiyaç ve istibkaka furiht edilecektir.

Madde 7. Üzüm, meyve, zeytin vesaire hakkında talimat-ı mahsusa ahkamına tevfikana muamele olunacaktır.

Madde 8. Alacaklarını almak ve borçlarını ödemek üzere tayin edilen üç gün müddet şehir-i halin üçüncü pazartesi günü akşamı hitama ereceğinden salı günü alessabah sevkiyata mübaşeret olunacaktır⁷⁰.

Vali namına komisyon reisi Ali Raif

1 Ağustos 1331 / 14 Ağustos 1915

Beyannameden de anlaşılacağı üzere hükümet Ermenilerin can ve mal güvenliğinden endişe duymuştur. Olası her türlü taşkınlığa karşı önlemler alındıysa da bazı ayrılıkçı gruplar sevk süresince silahlanma yoluna gittiler. Silahlanan gruplar Müslümanların yaşadığı köylere saldırmaya başladılar. Nitekim hükümet bu saldırılar için çeşitli önlemler alıyordu. Sevk sırasında herhangi bir taşkınlığın ve saldırının yaşanmaması için gerekli önlemler yerel hükümetin askeri birlikleri tarafından sağlanıyordu. Ancak alınan önlemlere rağmen göç eden Ermeni gruplara zaman zaman Müslüman halk da saldırma girişiminde bulunuyordu⁷¹. Bu saldırılarla yetinmeyen bazı gruplar Bursa'da yer alan gayrimüslim cemaatin kilise, okul gibi kurumlarına da

⁷⁰ Bu belge ilk kez 2010 yılında Turgay Akkuş tarafından yayınlanmıştır. Turgay Akkuş, *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları*, Bursa, 2010.

⁷¹ BOA DH. ŞFR. D 55 / 296. 18L1333 (22 Temmuz 1915).

saldırıyordu. Birçok kilise ve okulun ateşe verildiği ve bu saldırıları gerçekleştirenler hakkında soruşturmalar yapıldığı arşiv belgelerinde yer almaktadır⁷².

Hükümetin izni ile sevke tabi tutulan Ermenilere her türlü taşınır mal varlıklarını yanlarında götürme fırsatı verilmişti. Ancak üç gün gibi kısa bir sürede bu durum oldukça zor görünüyordu. Taşınmaz varlıklarını ise elden çıkarmaya çalıştalar. Kimileri ise komşularına bırakmak ya da öylece bırakıp gitmek zorunda kaldı. Uygulama sırasında evini ya da yurt edindikleri Bursa'yı terk etmek istemeyen bazı Ermeni gruplar saklanmaya çalıştı. Bir yandan sevk işlemleri devam ederken öte yandan Ermenilere ait Bursa'da faaliyet gösteren kurumlar, idari yapılar, yayın organları vb. gibi teşkilatlar işleyişleri hakkında hükümeti bilgilendirmişlerdir⁷³. Bu teşkilatlar ve sevk edilen birçok Ermeni geri dönüş için merkezi hükümete sürekli telgraflar çekerek izin istemişler, fakat bu çağrılar çoğunlukla karşılıksız kalmıştır.

Sevk sırasında birçok kötü durumla karşılaşmıştır. Esasen büyük gruplar halinde sevk işlemi gerçekleştirildiği için birtakım olumsuz durumun olması hükümet tarafından olağan karşılanmıştır. 1915 – 1918 yılları arasında yaşanan bu olaylardan dolayı büyük bir güvensizlik ortamının oluşması da kaçınılmazdı. Ancak daha sonraları olaylara karışanlar ya da sebebiyet verenler hakkında yasal işlemler yapılmıştır.

Bütün bu olanlardan sonra Bursa'nın demografik yapısında büyük bir değişiklik olduğu aşikardır.

1.4.2. Misyonerlik Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin özellikle stratejik önemi olan, farklı etnik grupların bir arada yaşadığı kentlerinde önem kazanmıştır. Her ne kadar ilk dönemlerde bu durum fazla önemsense de misyonerlik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin önemli sorunlarından biri haline gelmiştir⁷⁴. Misyonerler özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yabancı okullar açma faaliyetinde bulunmuştur. Misyonerlik faaliyetleri kimi zaman devlet güvenliği açısından tehdit oluşturmuştur.

---

⁷² BOA DH. EUM. 2. Şb. D 72 / 4. 26 C 1334 (30 Nisan 19916).

⁷³ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 91, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878 – 1920)*, Ankara, 2007, s. 99.

⁷⁴ Muhsin Önal, "Bursa'da Amerikan Misyonu: Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833 – 1883)", *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, 2013, s. 1240.

Misyonerlerin en önemli amaçları inandıkları dini inançları Osmanlı himayesinde yaşayanlara benimsetmek olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin stratejik öneme sahip kentlerinden biri olan Bursa'da da misyonerlik faaliyetleri yürütülmüş ve birçok noktada başarılı olmuşlardır. Bursa'daki misyonerler Müslüman halk üzerinde amaçladıkları hedeflere ulaşamayınca, kentte yaşayan gayrimüslim halk üzerinde çalışmalar yürütmüşlerdir. Bursa'da yaşayan Gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Ermeniler misyonerlerin ilk hedefleri olmuştur. İlk aşamada Ermenilerin yaşadıkları bölgeler tespit edilmiş, sonrasında çalışmalara başlanmıştır. Bursa'nın eski başkent olma özelliği taşıması da misyonerleri cezbeden nedenlerden biri olmuştur⁷⁵. Misyoner Godell bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Osmanlı sultanları Bursa'yı Hristiyanlardan 1326 yılında aldı. 1453 yılında II. Mehmet İstanbul'u alıncaya kadar Bursa başkent oldu." Bundan başka daha birçok misyoner aynı bilgiye yer vermiştir

19. yüzyılda Bursa'ya gelen misyoner Joseph Greene ilk etapta kent nüfusunun ne kadar olduğunu açıklamıştır. Greene'in verdiği bilgiye göre Bursa'nın toplam nüfusu 25.000'dir. Daha sonra Bursa'da yaşayan Protestan nüfusu saptamaya çalışmıştır. Protestan nüfus belirlendikten sonra Protestanlaştırmayı düşündüğü grupları belirlemeye çalışmıştır. Böylece verim aldığı yerlerde yani Protestanlaştırma çalışmalarında başarılı olduğu yerlerde istasyonlar kurulmaya başlanmıştır. Greene Bursa'da yaptığı seyahatlerde Katolik Ermeni, Protestan Ermeni nüfusunun toplamını gösteren bir tablo hazırlamıştır. Hazırladığı tabloya göre Bursa merkezde toplam 150 Katolik Ermeni ve 146 Protestan Ermeni bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra kentte yaşayan toplam gayrimüslim sayısı ve merkez dışında yaşayan Ermeni nüfus hakkında da bilgi vermiştir.

Misyonerlerin Ermeniler üzerinde etkili olmalarının sebebini Samuel C. Bartlett şu şekilde ifade etmektedir⁷⁶:

"Misyonerlik açısından Türkiye Asya'nın anahtarıdır. Başka hiçbir yerde Tanrı'nın inayet ve rahmetini bu derece hissedemezsiniz. İlahi irade adeta Türkiye'deki Ermeni cemaatini zihinsel manada Hristiyanlığa hazır hale getirmiş, dikkatleri bu yöne kanalize etmiş, misyonerleri büyük bir hikmet örneği göstererek mübarek kalmış, çeşitli

⁷⁵ Özgür Yıldız, *Türkiye'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834 – 1928*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.25.

⁷⁶ Önal, a.g.e., s. 1240.

müdahalelerde misyonerlik davasını koruma altına almış ve davayı yürütenlerin başarılı olabilmesi için engin ve geniş imkânlar sunmuştur. Bu aynı zamanda imparatorluğun kaderini sessizce tayin etmek demektir.”

Misyonerlik faaliyetlerinin önemli amaçlarından biri de Doğu Hristiyanlığını protestanlaştırmak olmuştur⁷⁷. Bu amaç doğrultusunda özellikle Ermeniler yakından izlenmiştir. Bursa’da da Ermeniler üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında Ermenileri daha iyi tanımak için gelenekleri gözlemlenmiş, toplumsal yapıları yakından incelenmiştir. Bursa’ya gelen birçok misyoner kentte yaşayan Ermenileri bazen evlerinde bazen dinin mabetlerinde ziyaret etmişlerdir. Bu misyonerler zaman zaman elde ettikleri verileri ve gözlemlerini rapor haline getirip Amerika’da bulunan Alman Protestan kilisesinin üyelerine göndermiştir⁷⁸. Bu mektuplarda halkın ibadetleri, günlük yaşantıları, aile ilişkileri ile ilgili bilgiler verilmekteydi. Bunların dışında misyonerler mektuplarında çoğu kez Bursa’nın coğrafi konumu, kentte bulunan kaplıcaları, kentin nüfus durumu, bitki örtüsü hatta kentte yaşayan hayvanlar hakkında bile bilgi vermeyi ihmal etmemişlerdir.

19. yüzyılda Bursa’ya gelen misyoner Benjamin Schneider’in eşi Eliza Cheney Abbott Schneider de kentin nüfusu, toplumsal yapısı, bitki örtüsü gibi konular hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Ermenileri yakından takip eden Eliza Cheney Abbott Schneider birçok Ermeni vatandaşın evine konuk olmuş, ibadet mekanlarına uğramış ve gördüklerini detaylı olarak yazmıştır. Mektupları ile ilgili şunları dile getirmiştir:

“Mektuplarımda daha pek çok konuya değinebilmeyi, onları da muntazam şekilde düzenlemeyi ve daha ilgi çekici hale getirmeyi isterdim. Ancak elimden geleni sizden esirgemem. Bu yüzden hoşgörünüze sığınarak, her ne kadar alman kökenli olmasa da Amerika’daki Alman Protestan Kilisesi’ne gönülden bağlı bir kişi tarafından yazılan bu mektupları küçük bir yadigâr olarak kabul etmenizi rica ediyorum sizden. Mektuplarımda geçen “sözde Hristiyanlar” tabiri, özel olarak Rumlardan bahsedilmediği sürece Ermenileri anlatmak için kullanılmıştır. Bu mektuplar insanların zihinlerinin misyonerlik davası ve özellikle buradaki istasyon hakkında aydınlatacak olursa, bu en büyük arzusunun

---

⁷⁷ Eliza Cheney Abbott Schneider, *Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kafirler*, çev: Neşe Akın, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009, s. 5.

⁷⁸ a.g.e. s. 6-7.

*gerçekleşmesinden duyacağım mutluluk yüce kurtarıcımız Hz. İsa'nın yoluna adanacaktır*⁷⁹.”

Eliza Cheney Abbott Schneider, Bursa'daki çalışmalarını ve gözlemlerini yirmi tane mektup yazarak karşı tarafa aktarmıştır. Mektuplarında Bursa'daki Hristiyanları özellikle Ermenileri cahil bir toplum olarak nitelendirmiş, bağınaz insanlar olarak bahsetmiş Ermenileri karalamıştır. Ayrıca Bursa da yaşayan Ermenilerin dış dünyayla bağlarının kopuk olduklarını söylemiştir. Neredeyse her mektubunun ardından dostlarından yardım isteyen misyoner, Ermenileri yaşayan ölümlere benzetmiş ve mektuplarını gönderdiği kişilerden onları tekrar hayatta döndürmek için kentte gelip destek olmalarını dile getirmiştir⁸⁰. Esasen misyonerlik faaliyetinin Ermeniler üzerinde bu denli yapılmasının sebebi Schneider 'in mektuplarından anlaşılacağı üzere dışarıdan gelecek müdahalelere açık olmalarıdır. Burada mensup oldukları dini inançlara sınımsız bağlı olmadıkları söylenebilir.

19. yüzyılın ilk yarısında misyonerlerin Bursa istasyonunu kurmaları ile misyonerlik faaliyeti sistematik olarak sürmüştür. İstasyon kurulduktan sonra misyonerler Protestanlığı yaymak için dini hizmetlere başlamış ve bunun yanında yeni elemanlar yetiştirmişlerdir. Bursa'da ilk istasyon kurulduğu zaman Ermenilere ait bir piskopos, iki papaz ve on altı vaiz vardı. Bursa'daki Ermeni piskopos sürekli değişmiştir. Bunun temel nedeni gelen piskoposların Protestanlığı desteklememesi idi. Ancak daha sonra Protestanlığı savunan bir piskoposun gelmesiyle birlikte Ermenilere okullarda ve kiliselerde Protestanlık anlatılmıştır. Bu amaçla okullarda Protestanlık ile ilgili kitaplar dağıtılmaya başlandı. Özellikle Bay ve Bayan Schneider hummalı çalışmalar yürütmüşlerdir. Bay Schneider Pazar ayinlerine oldukça önem vermiş ve bu ayinlere katılmıştır. Sık sık toplantılar düzenlemiş ve halka Protestanlığı anlatmıştır. Bayan Schneider de kadınlara yönelik çalışmalar yürütmüş ve misyonerler ev ziyaretlerinde bulunmuş, Protestanlığı anlatmaya çalışmışlar. Aynı tarihlerde Bursa Protestan Kilisesi'nin kurulması ile Amerikan Board Teşkilatı⁸¹ buraya bir papaz göndermiştir⁸².

---

⁷⁹ a.g.e. s.12.

⁸⁰ a.g.e. s.59.

⁸¹Amerikan Board Teşkilatı: Amerika Birleşik Devletleri'nin dış ülkelere yönelik Protestan misyonerliği faaliyetlerini yürütmek için kurduğu bir örgüttür. Board Teşkilatı Osmanlı Devleti'nde de etkisini kısa sürede göstermiştir. Özellikle 1839 Gülhane Hattı ve 1856 Islahat Fermanı ile etkileri iyice ortaya çıkmıştır.

⁸²Yıldız, a.g.e., s. 107.

Papazlar her ne kadar yönetici olarak görünse de onlar daha çok dini konularda çalışmış, ancak asıl işi misyonerler yapmıştır.

Misyoner Daniel Ladd de 1850'li yıllarda Bursa'da bulunmuştur. Misyonerin aktardığına göre Protestan Kilisesi'nin üye sayısı on beşten yirmi beşe çıkarılmış ve Yeni Ahit Türkçe okunmaya başlanmıştır. Bu çerçevede çalışmalar Ermeniler üzerinde yoğunlaşmış ve onlara göre büyük ölçüde başarılı olunmuştur⁸³.

Özellikle Bursa Protestan Kilisesi kurulduktan sonra misyonerlik çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemde misyonerler ve papazlar faaliyetleri beraber yürütmüştür. Kentte misyonerler olmadığı dönemlerde bile papazlar halka Protestanlığı anlatmış ve Protestanların sayılarını arttırmayı başarmışlar.

Ermeniler için Protestan kiliseleri kurulduğu zaman Ermenilerin aşağıdaki istekleri dikkate alınmıştır⁸⁴.

"-Protestan Ermeni Kilisesi'nde piskopos, papaz ve papaz yardımcıları erkek üyeler tarafından seçilecek.

- İncil esaslarına göre disiplin olmalı.

- Kilise üyeleri komite tarafından seçilmeli ve seçimler belirli aralıklarla yapılmalı.

- Seçimlerde Amerikan misyonerleri ve diğer Hristiyanlar yardımcı olmalı.

- Her piskopos ve papaz kendi vaazlarını idare etmeli, dini törenleri yönetebilmeli ve cemaate dini öğretmeli.

- Papaz yardımcısı kilise etrafındaki fakirleri belirlemeli ve onlara yardımcı olmalı.

Gerektiği zaman onlar için yardım toplayabilmeli.

- Papaz bütün kilise toplantılarına katılmalı.

- Kilise üyelerine sınav yapılmalı.

- Üyelerin kilise kayıtları yapılmalı ve adresleri alınmalı."

Ermeniler üzerinde yapılan misyonerlik çalışmalarında, misyonerler genel olarak başarılı olmuştur. Başarılı olmalarındaki etkenlerden biri de Ermenilerin, Amerikalı misyonerlere duydukları yakınlık olmuştur. Öyle ki bazı din adamları misyonerler ile Protestanlık lehine çalışmıştır.

---

⁸³ Mr. Ladd, "Broosa, Letter from Mr. Ladd December 31, 1850", *Missionary Herald*, cilt. XLVII, sayı 4 April 1851, s. 116.

⁸⁴ Yıldız, a.g.e., s. 109-110.

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA ERMENİ YAPILARI

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim cemaatin bir parçasını oluşturan Ermeniler yerleştikleri bölgelere birçok kilise ve okul inşa etmişlerdir. Bunlardan bazıları günümüze gelebilmiş, bazılarının ise varlığı arşiv belgelerinden bilinmektedir. Bursa'da yapılan Setbaşı'ndaki kilise ve okul, Orhangazi İlçesi'ne bağlı Benli ve Yenigürle Mahallelerindeki kiliseler, Mihaliç'te bulunan Ermeni okulları, Çengiler Mahallesi'ndeki kilise ve okul tespit edildiği kadarı ile Ermenilerin Bursa'da inşa ettikleri yapılardır.

2.1. KİLİSELER

Osmanlı toplumu içerisinde yer alan gayrimüslimlerin bazı sınırlamalar dışında ibadethane açma hakları bulunmaktaydı. Ermeniler de ibadethanelerini devletin belirlediği çizgide inşa etmiş, bu çizginin dışına çıkmamıştır. Ermeniler Sevk ve İskân Uygulamasına kadar kiliselerini kullanmıştır. Daha sonra kiliseler terk edilmiştir. Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi dışında kimi kilise tamamen yıkılmış, kimi ise kalıntı olarak günümüze ulaşmıştır.

2.1.1. Setbaşı Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi

2.1.1.1. Tarihçe

Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Bursa merkez Yıldırım İlçesi'ne bağlı Setbaşı Senti'nde bulunmaktadır (şek.2). Aynı yerde inşa edilen ilk kilise yapısı hakkında pek bilgi yoktur. II. Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra gayrimüslimleri de millet sistemi içerisine almış ve Ermenileri de bu sisteme dahil etmiştir. 1461 yılında İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Fatih Sultan Mehmet Patrikhanenin başına Bursa Metropoliti Ovakim'i getirmiş, Bursa'daki Ermeni din adamlarını da davet etmiştir⁸⁵. Buradan yola çıkarak o dönemde Bursa'da bir kilisenin varlığından bahsetmek mümkündür ki bu kilise muhtemelen Setbaşı'nda bugünkü Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yerinde inşa edilen ilk kilise idi.

---

⁸⁵ Din adamları patrik tarafından belirlenir ancak padişahın onayı ile atanırdı.

Bursa gerek doğası ve coğrafi konumu gerek Osmanlı devletine başkentlik yapması nedeniyle birçok seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Bursa Setbaşı'nda inşa edilen Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi de seyyahların ziyaret noktalarından biri olmuş ve seyahatnamelerde yer almıştır. Setbaşı'ndaki Ermeni Kilisesi'nden bahseden en erken tarihli yazılı kaynak, 1608'de kiliseyi ziyaret eden, kendisi de bir Ermeni olan Polonyalı Simeon'un seyahatnamesidir⁸⁶. Simeon Bursa'ya geldiğini ve burada bulunan Ermeni Kilisesi'ni ziyaret ettiğini dile getirmiştir. Bu kilisenin ilk kilise mi yoksa sonradan eski kilisenin yerine inşa edilen yeni bir kilise mi olduğu kesin olarak bilinmese de Simeon gibi birçok seyyah da kentte Ermenilere ait sadece bir kilisenin olduğunu yazmıştır. Kilisenin bulunduğu yeri tarif ederken Setbaşı'ndaki Kilise'den bahsettikleri anlaşılmaktadır.

J. Covell de 1675 yılında Bursa'ya yaptığı seyahat sırasında Ermenilerin küçük bir kilisesi olduğundan bahseder. Muhtemelen Covell'in ziyaret ettiği kilise Simeon'un gittiği kilise idi. Covell kilise hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

“Kentin güneyindeki yamaçta köprüünün diğer kenarında yer alan Ermeni Kilisesini ziyaret ettim. İstanbul'daki herhangi bir Rum kilisesinden daha geniş ancak çok fazla uzun olmayan bir kiliseydi. Oldukça muntazam olup atların üzerinde çok sayıda Roma gravürleri, güney kanatta yer alan Haçta İsa'yı gösteren bir resim ile Meryem ve Yahya yer alıyordu. Bunların tamamı Papa tarafından gönderilmişti. Kilise onların Surp Mariam (Aziz Meryem) olarak adlandırdığı Meryem Ana'ya adanmıştı. Haç çıkarmayı Roma tarzında yapıyorlardı ve diz çöktüklerinde adanmışlıklarının gerektiği biçimde üç, dört, beş ve daha fazla kez Türk tarzında secde ediyorlardı. (Aslında burada hiç oturak bulunmuyor). Şimdiye kadar gördüğüm en aklaşmış ve en gür sakallı çok yaşlı bir adam olan piskopos vekili de buradaydı. Yanında tamamının kafasında başlıklar bulunan Roma tarzında, renkleri solmuş uzun kıyafetleri içinde yaklaşık ondan fazla rahip de vardı. Bir togaya benzer bir kıyafet giymiş vekil kendisine Vespres diyor. Yalnızca o ve bu yerin piskoposu yeleklerinin üstünde boyunlarının çevrelerine iştirilmiş bir başlıkla ayırt edilebiliyorlar. Bana aşırı derecede nazik biçimde davrandılar ve beni rahipler arasındaki koltuğa oturmaya davet ettiler. Büyük rahip büyük ve küçük Ermenistan arasında konumlandırılmış bir yerde olan Surp Karapet veya Türkçede Muş Ovası

---

⁸⁶ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, İstanbul: Çivi Yazıları Yayınevi, 1999, s. 40

denilen Vaftizci Yahya Kilisesinden gelmişti. Azizin vücudu orada korunuyordu kafası ise Malta'da idi. Burada çok bilge Ermeniler olan iki kardeş vardı. Bunlardan Şahin Çelebi adındaki İngiltere'ye ve diğer Nimettulah Çelebi İstanbul'da ölmüştü. Kudüs'te bulunan Ermenilerin şu anki liderinin ismi Eleazar bana Katoliklerden nefret ettiği söylendi ancak ben bundan kuşkuluyum. Başpiskoposları yani papa oradaydı. İsmi Jacquez (veya Hokob) ve üç kiliselerin bulunduğu Pers toprakları içindeki Büyük Ermenistan'daki Erivan'da yaşıyor. Buradan çok uzak olmayan Nahcivan'da (Büyük Ermenistan) on veya on iki Ermeni kilisesi Roma'ya bağlı ve papalıktan gönderilen bir piskoposa sahip tamamı papazlığa atanmadan önce evlenmek zorundalar fakat eğer ruhbanlıklarından ayrılmazlarsa ikinci evlilikleri kendilerine yasaklanmış durumda. Ayinlerini Roma tarzında yapıyorlar ve yalnızca mayasız ekmekleri şaraplarıyla ıslatıyorlar. Ayrıca kilise de hazırlanan mayasız ekmek Bursa'nın Ermeni Kilisesinin başrahibi o sırada Der Lazar yani papaz Lazare ve yardımcısı da Der Hovhannes yani Papaz Jeandi tamamı çok temiz ve düzenli olan çeşmeleri, çardakları, sofraları, bahçeleri ve bir manastır olarak kullandıkları oldukça muntazam küçük bir evleri var. Diğer şeylerin yanında bir köpek vb. gibi aynı tabaktan asla yemek yemiyorlar. Manastırın bitişiğindeki kilise ahşap ve fırınlanmış tuğlalar kullanılarak inşa edilmiş; bir yangın nedeniyle yok olduktan sonra sultana on beş veya yirmi yıl boyunca sürekle talepte bulunan Kudüs piskoposunun sayesinde yeniden inşa edilmiştir⁸⁷."

Covel dışında birçok seyyah kiliseyi ziyaret etmiştir. Bu seyyahlar Covel kadar detaylı bilgi vermemiş olsalar da kilisenin mevcudiyetine değinmişlerdir.

Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi yukarıda belirtildiği üzere küçük ve ahşap bir yapıydı. Bu ahşap kilisenin 1794 tarihinde büyük bir yangın geçirdiği, yangından sonra yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Bu da esasen kilisenin günümüze gelmeden üçüncü kez inşa edildiği bilgisini kuvvetlendirmektedir. Naima Tarihi'nden edinilen bilgiye göre Sultan İbrahim Dönemi'nde (1640-1648) zimmiler tarafından izin alınmadan bir kilise açılmış ve daha sonra izinsiz açıldığı için kadı tarafından kapatılmıştır⁸⁸. Sultanın fermanı

⁸⁷ John Covel, *Dr John Covel Voyages en Turquie (1675-1677), texte établi, annoté et traduit par Jean-Pierre Grémois avec une préface de Cyril Mango*, Paris: P. Lethielleux, 1998, s.151.

⁸⁸ Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, Hazırlayan; Mehmet İpşirli, cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2007, s. 961.

olmadığı için kiliseyi kapatan kadı görevden alınmıştır⁸⁹. Bu durumu bahane eden Müslüman halk, kadı Hocazade Mesud Efendi'nin haksızlığa uğradığını dile getirmiş ve hem yeni yapılan kiliseyi hem de hali hazırda bulunan Gregoryan Ermeni Kilisesi'ni yakmışlardır. Bu yangın sonucunda kilise oldukça zarar gördüğü ve ibadet edilemez duruma geldiği için Ermeni cemaat, ilgili kanunlarına dayanarak onarım için gerekli çalışmaları başlatmıştır. Daha sonra Şeyhülislam'ın verdiği fetva neticesinde kilisenin eski haline getirileceği ve yapıya hiçbir şekilde ek bina yapılmayacağı şartı ile onarıma izin verilmiştir⁹⁰ (şek.3). Ancak bu durum karşısında rahatsızlık duyan Müslüman halk arasında kilisenin büyük boyutlarda inşa edileceği söylentileri yayılmaya başlamıştır. Halk yeniden yapılan bu kilisenin yağmur yağmasını engellediği bahanesiyle ayaklanmıştır⁹¹. Nihayet ayaklanan halk (birçoğunu kadınlar ve eşkıyalar oluşturuyordu) kiliseye doğru yürümüş ve kiliseyi ateşe vermişlerdir⁹².

Kilise yangını ile ilgili bir diğer durum ise Abdullah Efendi'nin Divan-ı Hümayun'a gönderdiği mektup ile ortaya çıkmıştır⁹³. Mektupta yazılanlara göre;

“Bursa Ermenileri kiliselerini yeniden tevsi ve yükseltmek suretiyle binaya başlayıp cami şeklinde altı kubbe üzerine palanga gibi metin ve ihtimamla yapmışlar. Erkek ve kadınların bunu görmeleri ve nisan ayında yağmurun yağmamasına başlıca sebep olduğunu ve yapılan dualarında kabul olmamasına delildir diye ahali ağzında tevatür başlamış ve kadınlar da padişahın ve şeyhülislamın fetvasına muhalif olarak böyle büyük kilise inşa edilmesi, padişahın emirlerine karşı kadının ve ayanı beldenin aldıkları rüşvetten ileri geldiği ve bunların irtişaları kaht-ı galaya sebep oldu, erkeklerimizde gayret kalmadı. Bari biz bu işi yapalım diye meşveret üzere iken içlerinde hocalarından biri bu husus için Abdullah Efendi'den bana haber geldi diye tergip ve yalan söylemek suretiyle kandırdığından ansızın kadınlar toplanarak kiliseyi yakmaya teşebbüs etmiş ve yanması imkân haricinde iken Allah'ın gayreti zuhuruyla yanmıştır. Bursa'nın hâkimi ve ahalinin ileri gelenleri kendi hallerini örtmek ve gizlemek için, sebep oldu diye müderrislerden Nizameddin zade gibi mütedeyyin bir zata Ermenilerin arz

⁸⁹ Nilüfer Alkan Günay, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo – Kültürel Yapıya Etkileri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 149.

⁹⁰ Bursa Şerriye Sicilleri (B. Ş S.), B242, vr13a.

⁹¹ <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14567/Bursada-iki-kilisenin-basina-gelenler> (erişim tarihi: 30.09.2018).

⁹² B.Ş.S., B251, vr.3a-3b; B.A.O, *Cevdet Adliye* (C.ADL.), 99/5978, 7 Şevval 1208.

⁹³ İsmail Yaşayanlar, “Bir Arada Yaşama Kültürünün Zedelenmesi; 1794 Bursa Ermeni Kilisesi Yangın Örneği”, *Ermeni Sempozyumu Bildirileri*, 2015, s. 122.

ettiklerini kabul etmemiş iken evinin kiliseye yakın olması sebebiyle su-i zan ve iftira eylemişlerdi. Çelebi Efendi adındaki misafir kalabalıkta bu kelamı kale getirip toplanmaya sebep olmuştur⁹⁴”

Daha sonra bu olayı aydınlatması için İstanbul'dan bir mübaşir görevlendirilmiştir. Mübaşir İsmail Hulusi Efendi yaptığı incelemelerden sonra Divan-ı Hümayun'a bir mektup göndermiş ve durumun Abdullah Efendi'nin mektubunda yazdığı gibi olmayıp, kilisenin boyutlarının büyütülmesinin söz konusu olmadığını, sadece çatısının tamir edildiğini ve duvarlarının boyanıp birkaç pencere açıldığını bildirmiştir. Yapılan bütün incelemelerin ardında kiliseyi bizzat yakanlar ve halkı galeyana getirenler Bursa'dan sürgün edilmiştir⁹⁵ (şek 4). Bu durumun ardından kilisenin yeniden onarılması onaylanmıştır. Ayrıca kilisenin yeniden inşa edilmesi sırasında kesinlikle müdahale edilmeyeceği kararı da belgelerden anlaşılmaktadır⁹⁶.

19. yüzyılın ilk yarısında ayrı bir millet olarak kabul edilen Katolik Ermeniler Divan'a başvurarak kendileri için bir kilise inşa edilmesini istemişlerdir⁹⁷. Padişah tarafından kabul edilen bu istek kapsamında ilk kilisenin yerine Katolik Ermeniler için günümüzde varlığını koruyan Setbaşı'ndaki kilise inşa edilmiştir. Bu kilisenin eski yapının yerine inşa edilmesinin sebebi esasen Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim dini yapılarının inşası için getirilen sınırlamalar olmuştur⁹⁸. Bu sınırlamalara göre aynı bölgede ikinci bir kilisenin inşası yasaklanmıştır. Yapılacak olan herhangi bir kilise ise büyük ölçülerde ve kubbeli olarak yapılmayacaktı. Böyle bir uygulamanın temel nedeni camilerin, kiliselerin gölgesinde kalmasını engellemektir.

2.1.1.2. Mimari Özellikler

Kilise ilk kurulduğunda küçük ve ahşap olarak tasarlanmıştı⁹⁹. Kilise seyyahların notlarından edinilen bilgiye göre, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmişti. Yapının üzeri kırma çatı ile örtülmüştür. Çatı on ahşap sütun ile

⁹⁴ Kepecioğlu, *a.g.e.*, s. 256. Belgenin detayı için ayrıca bakınız; BOA. C.ADL., 99/5978, 7 Şevval 1208.

⁹⁵ BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT), 208/11030, 29 Zilhicce 1208.

⁹⁶ BOA. HAT, 206/10812, 29 Zilhicce 1208.

⁹⁷ BOA., HAT., 347/9a.

⁹⁸ Ali İhsan Karataş, “Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, Sayı: 2, 2005, s. 92.

⁹⁹ Karataş, *a.g.e.*, s. 31.

desteklenmiştir¹⁰⁰. Bunun dışında kilisenin küçük boyutlarda yapıldığı bilgisi aktarılmıştır¹⁰¹. Hammer yapının etrafını çevreleyen üç beşik tonozlu koridordan bahsetmektedir. Seyyah, bu koridorlardan sağ taraftakinde papazların mezarlarının, sol taraftaki koridorda ise bir çeşmenin olduğunu ve burada kiliseye ait kutsal eşyaların saklandığını belirtmiştir¹⁰².

1794 yılında meydana gelen yangın olayından sonra Bursa'ya gelen mübaşirin Divan'a gönderdiği belgede kilisede pencerelerin açıldığı ve duvarlarının boyandığı bilgisi mevcuttur. Buna göre bu kilisenin ilk kilise olduğu 18. yüzyıla kadar onarım geçirerek geldiği ve bu tarihe kadar yeniden inşanın söz konusu olmadığı düşünülebilir¹⁰³ (şek.4). Ayrıca yapının içerisinde herhangi bir oturma yeri ve sandalyenin bulunmadığı, zeminin taştan olduğu ve bir hasır ile kaplandığı Hammer tarafından dile getirilmiştir¹⁰⁴. Hammer ayrıca iç mekânda tek bir hat üzerinde üç altarn bulunduğunu ve altarnların boylarının oldukça yüksek olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde seyyah bu üç altarn altlarında bulunan kemerli koridorla birbirlerine bağlandıklarını söylemiştir¹⁰⁵.

Kilise yangından sonra 18. yüzyılda yeniden kagir yapı ve bazilikal planda inşa edilmiştir. 1794 yangınından sonra yeniden inşa edilen kilise ile ilgili herhangi bir belgeye ulaşılamamış ve kilise 19. yüzyılda terk edilmiştir.

Yeniden Katolik Ermeniler için inşa edilen bugünkü kilise 300 metrekarelik bir alan üzerine doğu batı doğrultusunda üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir (şek.5,6,7). Kilisenin batı duvarının orta eksenindeki basık kemerli giriş kapısının (şek.8) üzerinde yan yana sıralanmış dikdörtgen formlu üç pencere yer almaktadır (şek.9). Ortadaki üzerinde yuvarlak kemerli bir pencere daha bulunmaktadır (şek.10). Batı cephesinde çatının altında kademeli silmeler ile yapılan saçak bulunmaktadır.

Kilisenin güney cephesinde avluya açılan üç, güney cephesinde ise sokağa açılan beş pencere açıklığı bulunmaktadır. Güney duvarında sonradan açıldığı anlaşılan bir kapı açıklığı bulunmaktadır (şek.8). İki cephe de boydan boya sıvanmıştır. Cephelerin üst

---

¹⁰⁰ Julia Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul; Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Medine Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 331.

¹⁰¹ Simeon, a.g.e., s. 40.

¹⁰² Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünde Bursa İlindeki Mimari Eserler*, (Doktora Tezi), Ankara: 2013, s. 739.

¹⁰³ BOA Hatt-I Hümayun (HAT), 208/11030, 29 Zilhicce 1208.

¹⁰⁴ Joseph von, Hammer, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos*, Pesth: Hartleben, 1818, s. 68.

¹⁰⁵ Hammer, a.g.e.,68.

kısımında yapının etrafını çevreleyen silmeler ile yapılmış saçaklar bulunmaktadır. Kilisenin apsis kısmı günümüze ulaşamamıştır. Ancak duvarda apsisin izleri görülebilmektedir. Apsisin yer aldığı bölüm ana mekândan daha küçük tutulmuş dörtgen planlı olarak yapılmıştır (şek.11). Bu kısmın doğu duvarında, altta ve üstte aynı eksen üzerinde iki kare pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu bölümün üç duvarına silmelerden oluşan saçak yapılmıştır. Kıрма çatının üzerinde bugün kalıntıları mevcut olan bir çan kulesi inşa edilmiştir (şek.12). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki hicri 1310 tarihli belgede çan kulesinin yeniden inşası ile ilgili bilgiye ve çizimine yer verilmiştir (şek.13). Çizimde eski çan kulesinin boyutu büyütülmüş ve en üst kısma soğan kubbe yerleştirilmiştir (şek.14,15,16). Yapının üzeri dışarıdan kırma çatı ile örtülmüş ve üzeri kırmızı renkli kiremitler ile kapanmıştır.

Avludan kiliseye giriş batı cephenin ortasındaki bir kapıdan sağlanır (şek.8). İçeriden bazilikal plan rahatça okunmaktadır. Kilisenin içinde güneybatı köşesinde sonradan eklenen merdiven bulunmaktadır (şek.17,18). Yine aynı köşede bir galerinin olduğu izlerden anlaşılmaktadır. Giriş bölümünün karşısında apsis bulunmaktadır. Bemanın zemini naosunkinden daha yüksektir; buraya bir basamak ile geçilmektedir (şek.19). Yapının içinde sonraki dönemlerde ahşap sütunlar yerleştirilmiştir (şek.20,21,22). Yapının orijinalinde üzerinin içten beşik tonoz ile örtüldüğü kalan izlerden anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde yapının üzerinin içerden ahşap tabakalar ile kapatıldığı görülmektedir (şek.23).

Kilise olasılıkla dört yönden bir avlu duvarı ile çevrili idi. Bunlardan bugün batı, güney ve doğu duvarı görülebilmektedir. Kuzey kısmı tamamen yok olmuştur. Doğudaki diğer ikisinden işçilik ve malzeme yönünden farklılık göstermektedir. Muhtemelen doğu duvarı özgün değildir. Kilisenin önünde sokaktan avluya açılan iki kapıdan bugün sadece güneydeki yerindedir; kilisenin giriş kapısının karşısındaki avlu kapısından hiçbir iz kalmamıştır (şek.24,25,26). Bu kapı avlu duvarlarından yüksek tutulmuş ve bir kare şeklinde tasarlanmıştır. Kapının önünde iki basamak bulunmaktadır. Bu basamakların kuzey ve güney kenarlarına birer metre aralıkla toplamda dört adet sütünce yerleştirilmiştir. Kapı açıklığına dört sütünce ile bir derinlik kazandırılmıştır. Öndeki iki sütunun üzerinde küçük birer sütünce daha yer almıştır. Böylece kapıya yükseklik kazandırılmıştır. İç taraftaki iki sütünce daha küçük boyutlarda yapılmıştır. Bir basık

kemer ile üstteki tabakalar taşınmıştır. Devamında kademeli olarak yapılan silmeler bulunmaktadır.

Avlunun güneybatı köşesinde, avludan girilen, tek katlı üç yapı bulunmaktadır. Bunlardan ikisinin batı cephelerinde sokağa bakan pencereleri bulunmaktadır (şek.27). Kilisenin batı duvarı ile avlu duvarı arasına sonradan yapılan mekânın biri sokağa diğeri ise avluya açılan iki penceresi bulunmaktadır (şek.28). Avlunun kuzeybatı köşesindeki ek yapıda ise sokağa açılan bir pencere bulunmaktadır. Pencereler kare olarak tasarlanmıştır (şek.29). Bu mekanlar da kilise gibi kagirdir. Avlu içerisinde yer alan bu yapıların çatıları çökmüş, içleri moloz ile dolmuş ve duvarları kısmen yıkılmıştır (şek.30). Avlu içerisinde, kilisenin güney cephesine bitişik bir mekân daha yer almaktadır. Buraya giriş avludan verilmiştir. Bu mekânın batı duvarında dörtgen bir pencere bulunmaktadır (şek.31). Burası hela olarak kullanılmıştır.

Apsis duvarı ile bahçe duvarının arasında bir mekân yer almaktadır (şek.32). Mekânın bir duvarını; bahçe duvarı, bir duvarını ise kilisenin doğu duvarı oluşturmaktadır. Bu mekâna giriş bahçe duvarından geniş bir kapıdan sağlanmaktadır (şek.33). Kapının solunda asimetrik olarak yapılmış iki kare pencere yer almaktadır.

Kilise mübadeleden sonra terk edilmiş ve tütün deposu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Depo olarak kullanıldığı dönemde ahşap direkler ve döşemeler ile eklemeler yapılarak üç katlı bir yapı haline getirilmiştir.

İlk inşa edilen yapının ahşap olduğu seyyahlardan Simeon ve Hammer'ın¹⁰⁶ anlatımlarından anlaşılmaktadır. Daha sonra inşa edilen ikinci yapının duvarları taş, tuğla ve harç ile almaşık duvar tekniği ile yapılmıştır (şek.34). Duvarların iç ve dış yüzeyleri sıvalıdır. Pencerelerin etrafı duvar düzleminden dışarı taşan, düz yüzeyli denizlik, söve ve lentolar ile çevrelenmiştir (şek.35). Batı cephesinde bulunan yuvarlak kemerli pencerenin kemerinde tuğla kullanılmıştır. Pencere açıklıklarının içerisine demir profiller yerleştirilmiştir. Kilisenin batı ve doğu cephesinde bulunan pencerelerde ahşap çerçeveler kullanılmıştır. Kilise ve kilisenin etrafında yer alan sonradan inşa edilen yapıların hepsi kagirdir. Üst örtüde içerde ahşap iskelet uygulanmıştır. Dışarıdan kırma çatı ile kapatılmıştır (şek.36,37). Ahşap levha üzeri kiremitler ile kaplanmıştır.

Ana binanın yanında inşa edilen diğer yapılarda moloz taş kullanılmıştır. Kilisenin avlu duvarları almaşık duvar tekniği ile taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Kilise, Ermeniler

---

¹⁰⁶ Hammer, a.g.e., s.68.

tarafından terk edildikten sonra içerisine yerleştirilen ahşap dikme ve ahşap döşemeler ile üç kata dönüştürülmüştür. Bu katlarda ahşap dikmeler ve ahşap kirişler kullanılmıştır. Üst katlar ile bağlantıyı sağlamak için yapının içerisine bir merdiven inşa edilmiştir.

Kiliseyi ziyaret eden seyyahlar yapıdaki süsleme unsurlarını geniş bir şekilde ele almıştır. Schneider kilisenin duvarlarında Meryem ve Çocuk İsa, Son Akşam Yemeği, İsa'nın Vaftizi, Göğe Yükselmesi ve Çarmıha Gerilmesi gibi birçok sahenin olduğunu belirtmiştir. Bunun dışında başka bir bölümde peygamber tasvirleri, dört İncil yazarının tasvirleri olduğundan bahsetmektedir¹⁰⁷. Pardoe, kilisede bulunan bir altarnın üzerinin firuzelerle süslendiğine değinmiş ve burada aziz Joseph tasvirinin varlığından bahsetmiştir. Yine aynı seyyah kilisede mum yakılan kısımda Meryem tasvirinden bahsetmiş, yapının duvarlarının ise Felemenk çinileriyle kaplandığını anlatmıştır¹⁰⁸.

Katolik Ermeniler için inşa edilerek günümüze ulaşan yapının, avlu giriş kapısı beden duvarlarından daha yüksek tutulmuştur. Yapıda bütün cephelerin üst kısımlarında tuğladan oluşan silmeler ile yapılmış korniş bulunmaktadır. Kornişler kuzey ve güney cephelerinde üst üste bindirilmiş yedi sıra tuğladan (şek.38), doğu ve batı cephelerinde ise beş sıra tuğladan yapılmıştır. Kornişleri oluşturan tuğladan yapılmış silmeler, kademeli olarak dışarıya doğru çıkıntı yapmıştır. Bunun dışında yapı günümüze birçok değişime uğrayarak geldiği için süsleme programı hakkında fazla veri elde edilememiştir.

2.1.2. Yeni Gürle Ermeni Kilisesi

Yenigürle Mahallesi, Orhangazi İlçesi'ne bağlı, Bursa-Sakarya yolu üzerinde bulunmaktadır. İlçe merkezine 12 km. uzaklıktadır. Köy Ermeniler tarafından kurulmuş, ancak kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Buraya Müslümanlar 1916 yılında yerleştirilmiştir.

2.1.2.1. Tarihçe

Yapı, Bursa'nın Orhangazi İlçesi'ne bağlı Yeni Gürle Mahallesi'nde yer almaktadır (şek.39). Yunanistan'dan getirilen Ermeniler tarafından 1822 yılında inşa edilmiştir¹⁰⁹. Günümüzde harap durumda olan kilise Ermeni Kilisesi olarak bilinmektedir. İnşa edildiğinde anıtsal boyutlara sahip olan bu yapının günümüze sadece bir kısmı ulaşmıştır (şek.40). Kuzey ve güney cephesini oluşturan duvarlar büyük ölçüde

¹⁰⁷ Schneider, a.g.e., s. 118.

¹⁰⁸ Pardoe, a.g.e. 331

¹⁰⁹ Ötügen vd., s. 582.

yıkılmış, ancak kuzey duvarının alt kısmı günümüze kalabilmiştir. Batı cephesi tamamen yıkılmıştır. Apsisin yer aldığı doğu cephesi ise büyük ölçüde yıkılmış sadece apsis bölümünün bir kısmı günümüzde kalabilmiştir (şek.41). Yapı bir dönem ahır olarak kullanılmıştır.

2.1.2.2. Mimari Özellikler

Kilise, 31,50 x 13,05 metre boyutlarında inşa edilmiştir. Dikdörtgen bir plana sahip olan kilise doğu batı doğrultusunda yapılmıştır. Apsis içten ve dıştan yarım daire formu yapılmıştır. Apsis duvarının bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Apsisin iki yanına birer dikdörtgen niş yerleştirilmiştir. İki yanında birbirine simetrik olarak inşa edilmiş üzeri yarım kubbe ile örtülü iki bölüm daha bulunmaktadır. Kalıntılardan yapının kuzey duvarında dikdörtgen bir pencere olduğu görülmektedir (şek.42). Aynı durum güney cephesindeki mekânda da söz konusuydu. Sonraki dönemlerde yapının içine, kuzey duvarına bitişik yapılan barakalar eklenmiştir (şek.43). Güney duvarın ortasında söveler ile yapılmış bir haç kolu vardı. Haç kolunun yanında birer yuvarlak kemerli pencerenin yer aldığı ifade edilmektedir¹¹⁰. Cephenin devamında, üst kısımda dikdörtgen bir açıklık bulunmaktaydı. Kuzey duvarda güney duvardaki açıklığa simetrik olarak yapılmış bir pencere açıklığı daha mevcuttu. Ayrıca haç kolu üzerinde iki pencere ve yapının batı cephesinde iki tane kapatılmış pencere daha bulunmaktaydı. Pencereleer yuvarlak kemerli olarak inşa edilmiştir. Apsisin yanlarında kalıntıları mevcut olan payelerden kilisenin aslında üç nefli bazilikal planda yapıldığı ihtimali söz konusudur¹¹¹.

Yapının kuzey ve güney duvarları ile üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Yıldız Ötüken ve başkanlığındaki araştırmacılara göre yapının kuzey ve güney duvarlarında orijinalde kapı olabilecek birer geniş açıklık bulunmaktaydı¹¹². Kuzeydeki açıklık 1,75 metre, güneydeki açıklık ise 1,40 metre ölçülerindeydi.

Yapının duvarları üç sıra tuğla, bir sıra taştan oluşan almaşık duvar sistemi ile inşa edilmiş olup bazı yerlerde kaba yontu moloz taş kullanılmıştır. Beden duvarları taşıyıcı görevini de görmektedir. Üst örtü, ahşap iskelet üzerine kiremit kaplı kırma çatıdır.

¹¹⁰ Mehmet Polat, *Bursa ve Çevresindeki Post-Bizans Dönemi Kiliseleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 92.

¹¹¹ a.g.e., s.92.

¹¹² Ötüken vd., a.g.e. s. 583.

Pencereler yuvarlak kemerli olarak yapılmıştır. Kilisenin etrafında sonradan inşa edilen yapılarda kullanılan moloz taşlar, olasılıkla kilisenin beden duvarlarına aittir.

Yapı günümüze büyük ölçüde yıkılarak ulaştığı için herhangi bir süsleme ögesine ulaşamamıştır. Ayrıca yapı ile ilgili az da olsa bilgi veren kaynaklarda süslemeye değinilmemiştir¹¹³.

2.1.3. Benli (Şahinyurdu) Surp Agop Mintzpına Ermeni Kilisesi

Samanlı dağlarının güneyinde kurulan köy Orhangazi İlçesi'ne bağlıdır. Yöre halkının verdiği bilgiye göre Burada daha önce Ermeniler yaşamaktaydı. 1890 yılında köyün nüfusu 2.690 olarak belirlenmiştir. 1915'ten sonra Ermeniler bölgeyi terk etmiştir.

2.1.3.1. Tarihçe

Yapı Bursa'nın Gemlik İlçesi'ne bağlı Benli (Şahinyurdu) Mahallesi'nde yer almaktadır (şek.44). Sevk ve İskân uygulamasından sonra Ermenilerin bölgeden göç etmesi ile yapı işlevini kaybetmiş, yıkılmaya yüz tutmuştur (şek.45). Yapının kesin tarihi ile ilgili herhangi bir veri yoktur. Ancak plan tipi ve mimari özellikleri bakımından 18. yüzyılda inşa edilen yapılar ile oldukça benzerlik göstermektedir. Yıldız Ötüken buradan yola çıkarak yapının inşa tarihini 18. yüzyılın ilk çeyreğine dayandırmaktadır¹¹⁴.

2.1.3.2. Mimari Özellikler

Yapının kalıntılarında anlaşıldığına göre yapı doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Kilisenin kuzey cephesi ile doğu cephesinin bir bölümü ana kaya oturtulmuştur. Yapı gerçekleşen tahribatlar, ahır vb. gibi nedenlerle kullanılması ve herhangi bir koruma ile restorasyon çalışması olmadığından günümüze harap olarak gelmiş ve yok olmaya yüz tutmuştur. Yapıdan günümüze sadece apsis duvarının bir kısmı ulaşabilmiştir¹¹⁵ (şek.46). Kilisenin kuzey doğu köşesini oluşturan yuvarlak planlı bir bölüm, apsisin kuzeyinde kısmen görülebilmektedir. Söz konusu daire planlı mekânın hemen yanında kuzey cephesinde bir niş bulunmaktadır (şek.47). Niş yuvarlak kemerli olarak tasarlanmıştır. Yapının güney cephesinde sadece duvarın

¹¹³ Detaylı bilgi için bakınız: a.g.e. s. 583.

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ötüken vd., a.g.e. s. 583.

¹¹⁵ Dostoğlu vd., a.g.e. s. 139.

güneybatı köşesi görülmektedir. Batı cephesinin ise temel seviyesinde kalıntıları bulunmaktadır.

Kilisede taş ve tuğla kullanılmıştır. Günümüze ulaşan duvarda ahşap hatlı kullanıldığı görülmektedir. Kilisenin üst örtüsünde içerde beşik tonoz kullanılmış ve dışardan kırma çatı ile örtülmüştür. Aynı dönemde Bursa'da inşa edilen Ermeni kiliselerinde olduğu gibi bu yapı da kagir olarak yapılmıştır. Kilisenin içinde herhangi bir taşıyıcının olup olmadığı tespit edilememiştir.

Yapı günümüze büyük bir kısmı yıkılmış olarak geldiği için yerinde yapılan incelemelerde ve araştırılan kaynaklarda yapının süsleme programı ile ilgili hiçbir bilgiye ulaşamamıştır.

2.1.4. Çengiler Surp Anardzad Kilisesi

Bursa'nın Orhangazi İlçesi'nin güneyinde yer alan mahalle 17. yüzyılda kurulmuştur. Ermeni mahallesi olarak bilinir. Çünkü 1600'lü yıllarda İstanbul ve Bursa civarında birçok Ermeni'nin buraya yerleştirildiği bilgisi mevcuttur. Mahalle 1915 olaylarından sonra Ermeniler tarafından terk edilmiştir.

2.1.4.1. Tarihçe

Yapı bugünkü Çengiler eski adıyla Sugören Mahallesi'nde bulunmaktadır (şek.48). Burada daha önceden bir kilisenin varlığı bilinmektedir. Ancak kalabalıklaşan nüfus ve eski kilisenin tahribata uğraması ile yeni bir kilise inşasına gereksinim duyulmuştur. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Devlet Arşivi'nde bulunan belgeye göre bölgede yaşayan Ermeniler yeni bir kilise için izin istemiştir. Belgenin devamında kilise inşasına izin verildiği anlaşılmaktadır¹¹⁶ (şek.49). Yeni inşa edilecek olan kilisenin papaz evinin bulunduğu arsanın üzerine yapılacağı bilgisi yer almaktadır. Ayrıca yapılacak kilise inşası için Ermeni cemaat arasında 223.944 kuruş yardım toplanmıştır¹¹⁷. Hicri 1326 (miladi 1908) yılında inşa edilen kilise 1980'lere kadar ayakta kalmış, yıkılan yapının yerine cami yapılmıştır. Caminin arkasındaki duvar parçası kiliseden günümüze ulaşan tek kalıntıdır (şek.50).

¹¹⁶ BOA. İ. AZN2/7 – 2 – 3 (1310 REBİULEVVEL 5) 5 EKİM 1892.

¹¹⁷ BOA. İ. AZN2/7 – 2 – 3 (1310 REBİULEVVEL 5) 5 EKİM 1892.

2.1.4.2. Mimari Özellikler

Kilise tek nefli bazilikal planda inşa edilmiştir (şek.51). Kilisenin ana girişi avlu kapısı ile aynı eksen üzerinde bulunmaktadır. Kilisenin ana kapısından içeri girildikten sonra avludakine benzer kuzey ve güney tarafta birer mekân bulunmaktadır. Bu mekanlar kadınlar için ayrılmıştır¹¹⁸. Naos bölümünden bemaya geçişler basamaklar ile sağlanmıştır. Apsis içerde yarım daire şeklinde inşa edilmiş olup dışarıya çıkıntı yapmaktadır. Apsisin hemen yanında iki yan oda (pastophorion) bulunmaktadır. Bu mekanlarda da birer apsis nişi bulunmaktadır. Pastophorion hücreleri avluya birer kapı ve pencere ile açılmaktadır. Simetrik olarak düzenlenmiş kuzey ve güney duvarlarda altışar pencere bulunmaktadır. Avlu kapısının kuzey ve güney tarafında birer kare mekân bulunmaktadır. Küçük ölçülerde tasarlanan bu mekanlar muhtemelen kilisenin ihtiyaçları için yapılmıştır.

Yapı Sevk ve İskân Uygulamasından sonra köye yerleştirilen halk tarafından bir dönem camiye çevrilip kullanılmış daha sonra yıkılmıştır. Bugün yapının yerinde bulunan camide kiliseye ait malzemeleri görmek mümkündür. Çan kulesi ise bugün Raif Dinçkök Kültür Merkezi'nde koruma altına alınmıştır.

Yapının inşasında moloz taş, tuğla ve harç kullanılmıştır. Üç sıra taş bir sıra tuğladan oluşan almaşık duvar örgüsü ile inşa edilmiştir. Kilisenin üzeri dışarıdan kırma çatı ile örtülmüştür.

Yapı günümüzde mevcut olmadığı için süsleme programı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak arşiv belgesinde yer alan çizimlerden anlaşıldığı üzere cephelerde silmelere yer verilmiştir¹¹⁹.

---

¹¹⁸ Selçuk Seçkin, “Osmanlı Döneminde Yalova’daki Ermeni Yapılarının İnşası ve Onarımı”, *History Studies International Journal of History*, cilt 10, sayı 4, 2018, s.156.

¹¹⁹ BOA. İ. AZN2/7 – 2 – 3 (1310 REBİULEVVEL 5) 5 EKİM 1892.

2.2. OKULLAR

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler eğitim hakkına sahiptiler. Bursa'ya yerleşen Ermeniler birçok okul binası inşa etmiştir. Bu okullarda karma eğitimin yerine kız öğrenciler ayrı, erkek öğrenciler ayrı yerde ders görmüştür. Okulların genellikle iki girişi bulunurdu. Okullar bazı dönemlerde kiliselerin bir bölümünde faaliyet göstermiş, yapılan okul binaları ise genelde kiliselerin bulunduğu yerlere yakın yapılmıştır.

2.2.1. Setbaşı Gregoryan Ermeni Okulu

Osmanlı devleti hüküm sürdüğü bölgelerde gayrimüslimlerin eğitim ve öğretim haklarını koruma altına almıştır. Devlet bünyesinde barındırdığı milleti eğitim ve öğretimde Müslim ve gayrimüslim olarak ayırt etmemiştir¹²⁰. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar gayrimüslimler eğitim faaliyetlerini genel olarak kiliselerinde ya da bunlara yakın yapılan mekanlarda sürdürmüştür. Her milletin kendi dini ibadetlerini gerçekleştirdikleri kilise, havra vb. gibi yapılarının yanında muhakkak bir mektep bulunurdu¹²¹. Bu mektepler cemaatleri yöneten din adamları tarafından yönetilmekteydi. Mekteplerin giderleri ibadethanelerde olduğu gibi cemaat üyelerinin yardımları ile karşılanırdı¹²². Bu durum Ermeni okullarında da söz konusuydu. Ermeni kiliselerinin yanında genellikle bir okul yer almaktaydı (şek.52).

Bursa'daki ilk Ermeni okulu ile ilgili bilgiler seyahatnamelerde verilmektedir. Bursa'yı farklı dönemlerde ziyaret eden seyyahlar okulun varlığına değinmişlerdir. Seyyah Walsh 1823 yılında yaptığı seyahat sırasında bahsi geçen okul ile ilgili Lancaster¹²³ tarzında eğitim gördüklerini ve yaklaşık yüz öğrencinin olduğu bilgisini vermiştir¹²⁴. Barker okulun oldukça büyük olduğunu dile getirmiştir. Yaklaşık 300 öğrencinin eğitim gördüğünü, sınıfların oldukça geniş ve havadar olmasından dolayı

---

¹²⁰ Mustafa Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1997, s. 80.

¹²¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Basın Yayınları, 1996, s. 168.

¹²² Karataş, a.g.m., s.95.

¹²³ Lancaster öğretim metodu, 1800 ile 1840 yılları arasında İngiltere'de, 1810 ile 1840 yılları arasında da Amerika'da benimsenmiş bir sistemdir. Bu sisteme göre; yaşça büyük ya da başarılı öğrencilerin, kendilerinden küçük ya da başarısız öğrencilere ders vermesi amaçlanmıştır.

¹²⁴ Walsh, a.g.e., s. 199.

yaşadığı şaşkınlığı da dile getirmiştir. Eğitim gören çocukların yerlerde bulunan küçük minderler üzerinde Türk tarzı bağdaş kurarak oturduklarını aktarmıştır¹²⁵. Pardoe ise okula kiliseden geçildiğini yaklaşık 300 öğrencinin olduğunu yerlerin kuru ve temiz olduğu bilgisini tekrarlamıştır¹²⁶. MacFarlane de kiliseye yaptığı ziyaret sırasında kilisenin hemen yanında bir okul olduğunu aktarmıştır. Okulun 317 erkek, 115 kız öğrencisi olduğunu dile getiren seyyah Rum okullarındaki durumun tersine kız ve erkek öğrencilerin ayrı sınıflarda ders gördüğünü belirtmiştir¹²⁷. MacFarlane sınıflarda sıra ve masaların olmadığını, öğrencilerin yerlerde bulunan minderlere oturarak eğitim gördüğünü dile getirmiştir. Okul ile ilgili gördüklerini, yazdığı mektupta şu şekilde anlatmıştır.

“Constantinople ve Symrna’da olduğu gibi Bursa’da Ermeniler eğitimi teşvik etmek için çabalarda bulunmaya geç kalmışlar ve çalışmaları da çok başarılı olmuş gözüküyor. Daima öğretmenlerini değiştiriyor ve iyi öğretmenlerin bulunmadığından şikâyet ediyorlar. Katolik Ermenilerin Bursa’da okulları yoktu. Çocuklarını iki erkek bir kadın öğretmenin olduğu Fransız okuluna gönderiyorlar. 9 Aralık’ta ziyaret ettiğimiz Ermeni kilisesinin yanındaki büyük okulda en azından bir tane çok büyük sınıf bulunuyor ve 317 erkek, 115 kız öğrencisi var fakat Rumlar gibi karma değil ayrılır. Ermenice ile başlayıp Türkçe, Yunanca, Ermenice ve Fransızca öğreniyorlardı. Antik Yunanca okuyan yaklaşık 100 erkek çocuk vardı ve derslerinde az da olsa ilerlemişlerdi. Bu sınıf şimdilik gençti. Kilise müziği öğretiliyordu. Bir düzine oğlan çocuğu bize Ermenice ilahi ve sonra da Peuple Français, Peuple de Braves (Fransa halkı, cesur halk) söylediler. Yaşlı bir hoca kızlara farklı bir odada öğretmenlik yapıyordu. Bu odada masa ve sıra yoktu. Öğrencilere küçük minderler verilmişti ve yere şark usulünde çömelmişlerdi. İç ve dış tüm hareketleri düzenleyen zil sesinin tuhaf bir etkisi vardı ve Fransız devrimi tarihinde büyük ses çıkaran Millet Meclisi başkanının zilini düşünmeme sebep oldu. Çocuklar oldukça tembel ve ilgisiz görünüyordu. Bir kısmı ise genç Türkler gibi birlikte derslerine harıl harıl çalışıyorlardı. Güneş doğduğunda kilise ve okula geliyorlar ve gün batımına kadar orada kalıyorlardı. Ancak oyun ve yemek için uzun araları vardı. Yiyeceklerini okul odasının kapısında sürüyle gördüğümüz küçük tuhaf sepetlerde getiriyorlardı. Eğitim

¹²⁵ Barker, “British and Foreign Bible Society, Mr. Barker’s Journal in Asia Minor”, *The Missionary Register*, cilt 12, October 1824, s. 449- 452.

¹²⁶ Pardoe, a.g.e. 331.

¹²⁷ Charles MacFarlane, *Turkey and its Destiny*, cilt 2, Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850, s. 41.

parasızdı. Okula kilise ile bağlantılı olarak gelir bağlanmıştı. Miras ve benzeri pek çok şey onlara kalmıştı. Disiplin çok fazla değildi. Okul odası soba ile gayet iyi ısıtılmıştı
128’’.

Seyyah okul binası hakkında büyük olduğu dışında detaylı bir bilgi vermemiştir. Ancak okulun bulunduğu mevki ve okulun işleyiş şeklini detaylıca anlatmıştır. Eski bir fotoğrafta okulun üç katlı olarak inşa edildiği görülmektedir. Zemin katta herhangi bir pencerenin olmadığı binada sadece kapı açıklığı bulunmaktaydı. Birinci kat ile ikinci katta kuzeye doğru bir köşke benzer çıkıntı bulunmaktaydı. Her iki katta da bu çıkıntının sağ ve sol tarafında ikişer olmak üzere toplamda dört dikdörtgen pencere bulunmaktaydı. Köşk olarak nitelendirdiğimiz bölümün her iki katta da ön cephesinde üçer pencere olmak üzere toplamda altı penceresi bulunmaktaydı. Birinci katın pencereleri dikdörtgen olarak tasarlanmış ve demir profiller kullanılmıştır. Ancak ikinci kattaki pencerelerin üçü de yuvarlak kemerli olarak tasarlanmıştır. Cephe üçgen bir alınlıkla sonlandırılmıştır. Binanın üzeri kırma çatıyla örtülmüştür.

2.2.2. Çengiler Ermeni Okulu

Çengiler Mahallesi Bursa'nın Orhangazi İlçesi'ne bağlıdır. Sevk ve İskân uygulamasından önce mahallede 3304 Ermeni yaşamaktaydı. Kilisenin yanında bir de okul inşa edilmiştir (şek.53,54). Mahallenin nüfus yoğunluğundan dolayı olmalı ki okul da kilise gibi büyük ölçülerde yapılmıştır. Okul 10 metre yüksekliğindedir. 400 metrekarelik bir alan üzerine oturmuştur.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Devlet Arşivi'nde bulunan, çizimlerin yer aldığı belgelere göre yapı 13 Mart 1908 tarihinde inşa edilmiştir¹²⁹. Plan çizimi Kuyumcuoğlu Usta Agop tarafından yapılmıştır¹³⁰. Okul kız ve erkek öğrenciler için, ayrı girişleri olan iki bölüm olarak inşa edilmiştir. Sokak kotundan yüksekteki girişlere üç basamaklı merdivenle ulaşılmaktadır. Yapının zemin katında simetrik olarak yerleştirilmiş toplamda sekiz dikdörtgen pencere bulunmaktaydı. Her iki giriş kapısının bir yanında bir, diğer yanında üçer pencere yer almaktaydı. Birinci katın cephe düzenlemesi de zemin katınınin tekrarı gibi yapılmıştır, farklı olarak kapıların yerinde bu katta birer

¹²⁸ a.g.e., s.42.

¹²⁹ BOA. İ. AZN82/18 – 1 (1323 ŞUBAT 29) 15 MART 1907.

¹³⁰ Seçkin, a.g.e., s. 158.

pencere bulunmaktadır. Yapının bütün cephelerini, birinci katın döşeme seviyesinde profilli bir korniş çevreler.

Birinci katta kız ve erkek bölümleri içerde iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Birbirine simetrik olarak yapılan bölümler hemen hemen aynı ölçülere sahiptir. Kız ve erkek bölümlerinin ortalarında ayrıca birer salon daha bulunmaktadır. Plandan anlaşıldığı kadarı ile okulun diğer iki yan cephesinde derslikler ve tuvaletler yer almaktaydı. Giriş kapılarının karşısında bulunan merdivenler ile üst kata ulaşılır¹³¹.

Osmanlı arşivinde bulunan Kilise Defterlerinde ulaşılan belgede okulun masrafları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Belgeye göre Kuyumcuoğlu Usta Agop okulun masraflarını 52.300 kuruş olarak hesaplamıştır. 30.300 kuruşun tedarik edildiği ancak 22.000 kuruşa ihtiyaç olduğu kaydedilmiştir¹³². İnşaat izni için Devleti Aliye'ye gönderilen belgede kilisenin papazı, muhtar ve azaların imzası bulunmaktadır. Belgede, eksik kalan 22.000 kuruşun kendileri tarafından tedarik edildiği de geçmektedir¹³³. Sevk ve İskân Yasası'na göre Ermenilerin köyü terk etmelerinden sonra ahşaptan yapılan bina tamamen yıkılmıştır.

2.2.3. Mihaliç Ermeni Kız Okulu (1)

Yapı Bursa'nın Mihaliç (Karacabey) İlçesi'nde bulunmaktadır. Okul, arşiv belgelerine göre hicri 1326 yılında (1908) inşa edilmiştir¹³⁴. Belgenin eklerinde yapıya ait planın yer aldığı bir belge daha tespit edilmiştir. Bu belgeler dışında yapı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Temmuz ayı 1908 tarihli Osmanlı arşiv belgesinden yola çıkılarak yapı incelenmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Ermeni Kız Okulu'nun olması daha önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi Ermenilerde karma eğitim sisteminin olmadığına bir göstergesidir. Mihaliç'te Ermenilere ait Kız Okulu'nun yanı sıra hicri 1315 yılına (1898) tarihlenen bir Ermeni Kız Okulu daha bulunmaktaydı¹³⁵.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 3 nolu Kilise Defterinde yer alan belgeye göre yapının ön cephe ölçüleri 15, irtifa 7, genişlik 11 olarak tespit edilmiştir (şek.55). Burada ölçü biriminin ne olduğu belirtilmemiştir. Ancak aynı dönemde kullanılan ölçü

¹³¹ BOA. İ. AZN82/18 – 1 (1323 ŞUBAT 29) 15 MART 1907.

¹³² BOA. İ. AZN82/18 – 6 (1323 TEM 2) 15 TEMUZ 1907.

¹³³ BOA. İ. AZN82/18 – 4 (1323 ŞUBAT 28) 12 MART 1908.

¹³⁴ BOA. İ. AZN82/18 – 4 (1323 ŞUBAT 28) 12 MART 1908.

¹³⁵ Diğer Ermeni Kız Okulu hakkında ayrıntılı bilgileri bir sonraki bölümde verilmiştir.

birimlerine bakılarak söz konusu ölçülerin arşın¹³⁶ olarak verildiği düşünülebilir. Yapı iki katlıdır. Zemin katta ön cephenin ortasında bir kapı açıklığı yer almaktadır. Bu kapı yapının ana giriş kapısıdır. Kapının güney ve kuzey tarafına üçer pencere yerleştirilmiştir. Pencereler dikdörtgen formda yapılmıştır. Birinci kata içerde bulunan merdivenle geçilmektedir. Birinci katta da zemin kattaki düzen tekrarlanmıştır. Ancak zemin katta yer alan kapı hizasında birinci katta bir pencere yer alır ve aynı katta toplam da yedi pencere bulunmaktadır. Bu pencereler de ilk kattaki gibi dikdörtgen şemada tasarlanmıştır. Yapının her iki katı boydan boya yatay bir korniş ile birbirinden ayrılmıştır. Birinci katın devamında silmelerden oluşan bir saçak bulunmaktadır. Planda görüldüğü üzere yapının giriş cephesi dışında aynı cephe düzeni tekrarlanmıştır. Alt ve üst katta yedişer olmak üzere toplamda on dört pencere vardır. Okulun giriş kapısının önünde geniş bir koridor bulunmaktadır. Koridorun kuzey ve güney tarafında birer kapı açıklığı ile diğer kısımlara geçilmektedir. Koridorun her iki tarafında bulunan mekanların içinde birer kare alan daha yapılmıştır. Buralara koridordan geçiş yoktur. Bu alanlara geçiş koridorun kuzey ve güney duvarlarında bulunan birer kapı ile sağlanmıştır.

Yapım tekniği ve malzeme konusunda herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak aynı dönemde inşa edilen yapılara bakılarak bu binanın da kagir olarak yapıldığı düşünülebilir. Bu durum Çengiler Mahallesi Ermeni Okulu'nda da görülmektedir. Yapı, kırma bir çatı ile örtülmüştür.

2.2.4. Mihaliç Ermeni Kız Okulu (2)

Yapı ile ilgili arşivde yapılan çalışmada bulunan hicri 1315 (miladi 1897) tarihli belgeye göre aynı bina hem kilise hem de kız okulu olarak inşa edilmiştir (şek.56). İncelenen yapılarda daha önce aynı binanın hem kilise hem de okul olarak kullanıldığı bilgisi mevcuttur (şek.57,58). Bu durum Orhangazi İlçesi'ne bağlı Şahinyurdu Mahallesi Kilisesi'nde de karşımıza çıkmaktadır¹³⁷.

Belgede yer alan plana göre yapı iki katlı olarak inşa edilmiştir. Uzunluğu zemin katta 11,50 metre, birinci katta ise 10,25 metre olarak verilmiştir. Alt katın bitişiğinde bir çan kulesi inşa edilmiştir. Alt katın, üst kattan daha uzun hesaplanmasının nedeni muhtemelen çan kulesinin alt kata bitişik olarak yapılmasından kaynaklanmaktadır.

¹³⁶ Osmanlı Devleti'nde kullanılan 68 cm'ye denk gelen bir ölçü birimidir.

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için çalışmanın Şahinyurdu Ermeni Kilisesi bölümüne bakınız.

Yapıya giriş zemin katta, ön ve arka cephelerde birer kapıdan sağlanmıştır. Ön cephedeki giriş kapısı basık yuvarlak kemerlidir. Kapı açıklığının yanlarında birer sütun ve üçer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Cephede bulunan uzun yatay bir silme ile katlar belirginleşmiştir. Birinci katta, bir tanesi ana giriş kapısının üzerinde olmak üzere dikdörtgen biçimde yapılmış toplam yedi pencere bulunmaktadır. Yapının duvarları silmelerle oluşturulmuş bir saçak ile sonlanmıştır.

Giriş kapısının önünde bir koridor bulunmaktadır. Girişin doğusunda küçük dikdörtgen bir mekân yer almaktadır. Bu mekânın bitişiğinde ise sınıf olduğu düşünülen boydan boya bir oda daha bulunmaktadır. Buraya geçiş koridordan sağlanmış ve mekânın doğu ve batı cephelerinde ikişer pencere açıklığı bulunmaktadır. Koridorun batı tarafında ise kare olarak tasarlanmış iki mekân daha yer almaktadır. Bu mekânlara giriş koridordan birer kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Zemin kattan birinci kata geçişi sağlayan bir merdiven bulunmaktadır. Alt katın planının üst katta da uygulandığı çizimden anlaşılmaktadır.

Yapının kuzey batı köşesinde bir çan kulesi inşa edilmiştir. Çan kulesi beş kattan ibarettir. Çan kulesine giriş yuvarlak kemerli bir kapı ile sağlanmıştır. Kapının her iki tarafına söveler yerleştirilmiştir. Çatının altındaki bölümde bir çan ve en üst kısımda bir haç bulunmaktadır.

Yapının üzeri kırma çatı ile örtülmüştür. Çalışmaya konu olan Ermeni okullarının çoğunda olduğu gibi bu yapıda da taşıyıcı görevini beden duvarları görmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMA ve DEĞERLENDİRME

Ermeniler, tarih boyunca kendi toprakları üzerindeki egemenliklerini yitirmiş, buna rağmen dillerini ve kültürlerini yaşatmayı becermişlerdir. Ermeniler Anadolu'da varlık gösterdikleri süre boyunca birçok önemli eser meydana getirmiştir¹³⁸. Yaşama merkezlerinden biri de Bursa olan Ermeniler burada da birçok kilise ve okul inşa etmişlerdir. Bu yapılardan pek azı günümüze ulaşabilmiş ve bunlar da büyük tahribata uğramıştır.

Bursa Ermeni mimarisi ile ilgili ilk bilgiler 16. yüzyıldan itibaren kenti ziyaret eden seyyahların notlarında görülmektedir. Seyahatnamelerde bahsi geçen ilk yapı, Setbaşı'nda Ermeniler için inşa edilen ilk kilisedir. Bu kilise daha sonra yıkılmış yerine 18. yüzyılda yeni bir kilise inşa edilmiştir. Bu çalışma kapsamında değerlendirilen bugün ayakta Setbaşı'ndaki Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Orhangazi İlçesi'nin sınırları içerisinde yer alan Benli Mahallesi'ndeki Surp Agop Mintzpına, Çengiler Mahallesi'ndeki Surp Anardzad ve Yenigürle Kiliseleri ile her birinin yanındaki okullar 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başları arasına tarihlenir. Kiliselerin hepsi batı-doğu doğrultusunda, tek ya da üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir. Bütün kiliselerin duvarları taş, tuğla ve harç ile örülmüş, ahşap iskeletli, kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür.

Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Ortaçağ'da inşa edilen Ermeni kiliseleri genellikle kubbeli bazilikal, dört yonca yaprağı planlı inşa edilmiştir. Bu bağlamda Van'da Akdamar Adası'nda bulunan Akdamar Kilisesi hem planı hem de yoğun süsleme programı ile Ortaçağ'ın en iyi örneklerindedir.

Anadolu'da ve Ermenistan'da inşa edilen Ermeni kiliselerinde erken dönemlerde birçok plan tipi uygulanmıştır. Bunun ilk örnekleri Ermenistan'ın sınırları içerisinde yer alan yapılar oluşturmaktadır. Bu planlardan biri olan merkezi plan şemasında yapının merkezinde bir kubbe ve etrafında dışa taşmış eşit ölçülerde dört ayrı bölüm

---

¹³⁸Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van*, çev. Serdar Aksoy vd., İstanbul: Aras Yayınları, 2016, s.8.

bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği 7. yüzyılda inşa edilen St. Sargis Ermeni Kilisesi'dir. Örneğin Hripsime plan tipi erken dönem Ermeni kiliselerinde en fazla uygulanan plan tipidir. Bu plan tipi ismini Hripsime Kilisesi'nden alır. Bu planda dört apsis nişi bulunmaktadır. Apsisler içerde dört yapraklı yonca olacak şekilde birleşir. Apsislerin kesiştiği köşelerde dairesel olarak yapılan dört ayrı niş bulunur. Bu nişler ile sekizgen bir taban oluşturulur. Sekizgen tabanın üzerine bir kasnak yapılıır. Bu kasnağın üzerine kubbe yerleştirilir. Bu planda inşa edilmiş birçok kilise bulunmaktadır. Bu kiliseler arasında en önemlisi Hripsime Kilisesi'dir (618). Bunu dışında Van'da yer alan Soradir Kilisesi (7. yüzyıl) ve Erivan'da bulunan Avan Kilisesi de örnek verilebilir. Ana yapı malzemesi taştır. Cepheler genellikle taş rölyefler ile süslenmiştir.

Bursa ve köylerindeki 19. yüzyıl Ermeni kiliselerinin plan tipi, taşıyıcı ve örtü sistemi, malzeme, teknik ve süsleme bakımından Ortaçağ Ermeni Kiliseleri ile ortak özellikleri yoktur. Bu durum, 16. yüzyıldan itibaren varlığı tespit edilebilen Setbaşı'ndaki kilisenin 19. yüzyıl öncesi evreleri için de geçerlidir. Buna karşın, aynı dönemde özellikle İstanbul ve yakın çevredeki Ermeni yapılarının yanı sıra diğer gayrimüslim ibadethaneleri ile benzer özelliklere sahiptirler. Tanzimat ve Islahat Fermanı ile belirli koşullar çerçevesinde gayrimüslimlerin ibadethane yapmalarına izin verilmiş¹³⁹, daha erken tarihe ait olanlar padişahın izni ile inşa edilmiştir. Gayrimüslim cemaati oluşturan Rumlar ve Ermeniler kiliselerini, Yahudiler sinagoglarını kubbesiz ve bazilikal planda inşa etmişlerdir. Plan ve örtülerinin yanı sıra bu yapılar, cephe düzenleri, yapım teknikleri ve yapı malzemeleri bakımından da benzerdirler, ancak buldukları bölgeye göre farklılık gösterebilirler. İstanbul, Bursa ve çevre bölgelerde duvar örgülerinde taş ve tuğla kullanılırken, daha doğudaki bölgelerde kesme taştan yapılmıştır.

Bursa'daki Ermeni kiliseleri İstanbul¹⁴⁰, Bilecik, Eskişehir'de Surp Yerortutyun Kilisesi¹⁴¹, Kütahya, Balıkesir ve Çanakkale'deki Ermeni kiliseleri ile karşılaştırılabilir. Bu yapılarda kullanılan malzeme, uygulanan teknikler benzerlik göstermektedir. Çanakkale'de inşa edilen Surp Kevork Kilisesi cephe düzeni ve kullanılan malzeme

---

¹³⁹ Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, cilt 1, sayı 2, 1996, s. 137.

¹⁴⁰Teni Batar, *İstanbul Ermeni Kiliseleri Üzerine Bir Araştırma ve Narlı Kapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (Eski Narlıkapı Ermeni Hastanesi)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007, s. 44.

¹⁴¹Erkan Kaya, "Eskişehir'in Sivrihisar İlçesinde Bir Ermeni Kilisesi; Surp Yerortutyun Kilisesi", *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 37, 2013, s. 5.

bakımından Bursa kiliseleri ile neredeyse aynıdır. Setbaşı'ndaki kilisenin cephesi, ortada kapı iki yanında bulunan pencere uygulaması ile İstanbul Yedikule Surp Pirgiç Kilisesi ve Kasımpaşa Surp Agop Kilisesi ile benzerlik göstermektedir.

XIX. yüzyılda Batılılaşma Döneminde fonksiyon çeşitliliğine karşın, planlamada işleve bağlı değişkenlik söz konusu değildir. Genelde simetrik planlama anlayışı ile koridor boyunca dizilen hacimler ile yapının köşelerinin vurgulandığı kütle düzenlemeleri kullanılmıştır. Yapı tipleri farklılaşmasına rağmen planlama anlayışı tekrar edilmiştir. Yapım sisteminin verdiği olanaklara ve ihtiyaçlara bağlı olarak tek, iki ve üç katlı düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı'da sivil mimarlık örnekleri ve bursa kiliseleri bu bağlamda benzerlik göstermektedir.

Bursa Ermeni Kiliselerinin süslemeleri ve iç donanımı hakkında değerlendirme yapılabilecek yeterli malzeme günümüze ulaşmamıştır. Bu konudaki somut veriler Setbaşı'ndaki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlusunun kapısına ait bir fotoğraf ve çan kulesinin çiziminin yer aldığı arşiv belgesidir. Her ikisi de Osmanlı mimarisinde Batılılaşma Dönemi'nin farklı tarzlarını yansıtır: Kapı barok, çan kulesinin kubbesi ise oryantalist üslupta tasarlanmıştır. Aynı şekilde İstanbul'da bulunan Surp Stefanos kilisesinin cephe düzenlemesinde barok etkilerini görmek mümkündür.

Bu tarz kapı formlarını İstanbul'da inşa edilen 19. yüzyıl Ermeni kiliselerinde de görmek mümkündür. İstanbul Bakırköy Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlu giriş kapısı da duvarlardan yüksek tutulmuş sütun ve silmelerle kapıya ağır bir hava aksettirilmiştir¹⁴². Yine İstanbul'da bu dönemde inşa edilen Büyükdere Hripsinyantiz Kilisesi ve Kadıköy Surp Takavor Kilisesi'nde de aynı durum söz konusudur.

Bursa'da inşa edilen her Ermeni kilisenin yanında mutlaka bir okul bulunurdu. Bugün kalıntısı dahi günümüze ulaşmayan okulların varlığı arşiv belgelerinden ve seyahatnamelerden bilinmektedir. Setbaşı Ermeni Okulu üç katlı, Çengiler Mahallesi Kız Okulu, Çengiler Mahallesi Erkek Okulu ve Mihaliç Ermeni Okulu ise iki katlı olarak yapılmıştır. İnşa edilen Ermeni okullarında kız ve erkek öğrenciler aynı binada, fakat farklı dersliklerde eğitim gördükleri için genellikle kızlar ve erkekler için ayrı birer giriş kapısı bulunurdu. Bütün okulların duvarları taş ve tuğla ile örülmüş ve üzerleri kırma çatı ile örtülmüştür.

---

¹⁴² Eva Şarлак, *İstanbul'un 100 Kilisesi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.

SONUÇ

Ermenilerin Bursa'ya gelişi üzerine farklı yorumlar bulunmaktadır. Kâmil Kepecioğlu ve Raif Kaplanoğlu bu yorumları kaynaklarında dile getirmişlerdir. Ancak bunlar yorumdan öteye gidememiştir. Çünkü bu düşünceler herhangi somut bir belgeye dayandırılmamıştır. Kanaatimizce Osmanlı Devleti'nin Bursa'yı fethinden önce aynı dönemde bütün Anadolu'da olduğu gibi Bursa'da da Ermeniler bulunmaktaydı. Ama söz konusu olan Setbaşı semtine yerleştirilmeleri o tarihlere denk getirilebilir. Çünkü fetihten sonra sur dışına yeni bir yerleşim kurulmuş ve seyahatnamelerden alınan bilgiye göre buraya gayrimüslimler yerleştirilmiş ki bunların büyük bir kısmını Ermeniler oluşturmuştur. Daha sonra bu bölgede Ermeniler için ilk kilise yapılmış ve Setbaşı'nda yaşayan Ermeniler zamanla büyük bir cemaat haline gelmiştir.

Bu çalışmada öncelikle Osmanlı'nın gayrimüslim cemaati ve gayrimüslimlerin önemli bir bölümünü oluşturan Ermeniler üzerinde durulmuştur. Daha sonra Bursa Ermenilerinin kentte geliş sebepleri ve yerleştikleri yerler incelenmiştir. Bu çerçevede ilk aşamada Bursa Ermeni kiliseleri ve okulları tespit edilmiş genel özellikleri ile ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Ele alınan yapıların tarihsel süreçte geçirdikleri onarımlar ve yıkımlar görseller kullanılarak desteklenmeye çalışılmıştır.

Bursa'da Ermenilere ait toplamda dört kilise ve dört okul tespit edilmiştir. Bunlar, Surp Agop Mintzpına Kilisesi, Surp Anardzad Kilisesi, Yenigürle Ermeni Kilisesi ve Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile Setbaşı Ermeni Okulu, Çengiler Mahallesi Kız Okulu, Çengiler Mahallesi Erkek Okulu ve Mihaliç Ermeni Okulu'dur. Kiliselerin üçü Gregoryan Ermenilere aittir. Setbaşı'ndaki kilise ise ilk inşa edildiğinde Gregoryanlar için inşa edilmiş daha sonra yıkılmış ve yerine Katolik Ermeniler için 19. yüzyılda bugün ayakta olan kilise inşa edilmiştir.

Bursa Ermeni Kiliseleri Ortaçağ'da Anadolu'da inşa edilen Ermeni Kiliseleri ile farklılık göstermektedir. Anadolu kiliselerinde merkezi plan uygulanmış ve üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu durum yerini Bursa'da bazilikal planlı ve üzeri kırma çatı ile örtülü

bir mekân anlayışına bırakmıştır. Anadolu'da sürdürülen gelenek Bursa'da sönük kalmıştır. Bu bağlamda Bursa 19. Ermeni kiliseleri aslında bir geleneğin devamı niteliğinde değildir.

Tezin kapsamında ele alınan bütün kiliseler bazilikal planda yapılmıştır. Yapıların iç donanımı ve cephe düzeni oldukça sade ve gösterişsiz tutulmuştur. Günümüze ulaşan yapılar zamanla değişikliklere ve tahribatlara uğramış ve özgünlüğünü yitirmiş olarak gelmiştir. Bunun dışında mevcudiyetleri arşiv belgelerinde tespit edilen okul binalarının hepsi yıkılmış ve günümüze gelememiştir.

Sonuç olarak bugün ayakta olan Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi yıkılıp yok olmak üzeredir. Aynı şekilde bugün kalıntıları mevcut olan diğer yapılar da yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir. Bu yapıların korunmaya alınıp gereken hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bu tez yapıların yerlerinin tespiti ve durumlarının belgelenmesi açısından bizce önem göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ABDULKADİR, Mülazım, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi Yayınevi, 2009.
- AKDEMİR Rıza, “Carsten Niebuhr Ve Seyahatnamesi”, *Milli Kültür Dergisi*, sayı 64, Bursa, 2005.
- AKKUŞ Turgay *Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa’da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları*, Bursa, 2010.
- AKMAN Mehmet, “Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İLAM Araştırma Dergisi*, cilt 1, sayı 2, İstanbul, 1996 ss. 133-144.
- ANNA KOMNENOU, *Aleksiad*, XIV. çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1996.
- BAYKAL Kazım, *2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi*, Bursa: Özkardeşler Matbaası, 1976.
- BARKER, “British and Foreign Bible Society, Mr. Barker’s Journal in Asia Minor”, *The Missionary Register*, cilt 12, October 1824.
- BATAR Teni, *İstanbul Ermeni Kiliseleri Üzerine Bir Araştırma ve Narlı Kapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (Eski Narlıkapı Ermeni Hastanesi)*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- John Covell, *Dr John Covell Voyages en Turquie (1675-1677), texte établi, annoté et traduit par Jean-Pierre Grégoire avec une préface de Cyril Mango*, Paris: P. Lethielleux, 1998.
- DANIŞMEND İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 1, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.
- DOSTOĞLU Hamdi, DOSTOĞLU Neslihan T., *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri; Anıtsal Eserler*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011.
- ERBAŞ Ali, *Hristiyanlık*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- ERGENÇ Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Basın Yayınları, 1996.

- GÜNAY Nilüfer Alkan, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo – Kültürel Yapıya Etkileri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- GÜNAYDIN Nurşen, KAPLANOĞLU, Raif, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa: Bursa Ticaret Borsası Yayınları, 2000.
- GÜNEŞ Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Sayı 3, 2017, ss. 12-26.
- HAMMER Joseph von, *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos*, Pesth: Hartleben, 1818.
- İNALCIK Halil, *Bursa Araştırmaları*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2012.
- KANDES Vasileios, *Kuruluşundan, XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, çev.; İbrahim Kelağa Ahmet, İstanbul: Gaye Kitabevi, 2008.
- KAPLANOĞLU Raif, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2000.
- KARATAŞ Ali İhsan, “Fethinden XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa’da Ermeniler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 14, Sayı: 2, Bursa, 2005, ss. 81-106.
- KARATAŞ Ali İhsan, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı-Bursa Örneği*, İstanbul: Gökkube Yayınları, 2009, ss. 43-70.
- KARACAKAYA Recep, vd., *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878 – 1920)*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 91, 2007.
- KAYA Erkan, “Eskişehir’in Sivrihisar İlçesinde Bir Ermeni Kilisesi; Surp Yerortutyun Kilisesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 37, Celalabat, 2013, ss. 1-23.
- KAYAN İlhan; “İzmit Batısındaki Ilıpınar Höyüğü Çevresinde Jeomorfolojik ve Jeo-Arkeolojik Araştırmalar”, *Ege Coğrafya Dergisi* 9, 2015, ss. 43-70.
- KEPECİOĞLU Kâmil, *Bursa Kütüğü*, cilt II., Bursa, 2009.
- KONAN Belkıs, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *AÜHFD*, cilt 64, sayı 1, Ankara, 2015, ss. 171-193.
- KURTARAN Uğur, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 8, 2011, ss. 57-71.

- MACFARLANE Charles, *Turkey and its Destiny*, cilt 2, Philadelphia: Lea and Blanchard 1850.
- MANGO Cyril Alexander, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev; Gül Çağalı Güven, 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- MR. LADD, "Letter from Mr. Ladd December 31, 1850", *Missionary Herald*, cilt XLVII, sayı 4, April 1851.
- MANSEL Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1963.
- NAİMA MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Naima*, Hazırlayan; Mehmet İpşirli, cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2007.
- ORTAYLI İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 216-220.
- ÖNAL Muhsin, "Bursa'da Amerikan Misyonu: Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833 – 1883)", *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (6-8 Mayıs 2013, Bursa)*, Bursa, 2013, ss. 1239-1257.
- ÖTÜKEN Yıldız -Hakkı Acun- Aynur Durukan – M. Sacit Pekak, *Türkiye'de Vakıf Abideler Ver Eski Eserler*, cilt IV, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1986.
- ÖZDEMİR Hikmet, *Azınlıklar İçin Bir Osmanlı Klasığı: 1453 İstanbul Sözleşmesi, Osmanlı*, cilt IV, Ankara, 1999.
- PARDOE Julia, *Şehirlerin Ecesi İstanbul; Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, Çev. Medine Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- POLAT Mehmet, *Bursa ve Çevresindeki Post- Bizans Dönemi Kiliseleri* (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- RODENBERG Jacob, Songül Alpaslan Rodenberg, Ilıpınar ve Menteşe, *Arkeoatlas*, sayı 1, İstanbul, 2011.
- SCHNEIDER, Eliza Cheney Abbott, *Bursa Mektupları; Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler*, Çev. Neşe Akın, İstanbul Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.
- SEÇKİN Selçuk, "Osmanlı Döneminde Yalova'daki Ermeni Yapılarının İnşası ve Onarımı", *History Studies International Journal of History*, İstanbul, 2018, ss. 141-165.

- SEVİM Sezai, “Güney Marmara Bölgesindeki Ermenilerin Nüfus, İdari ve Mali Durumları”, Ed. Saime Yücer, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Bursa, 2000, ss.45-59.
- SIMEON *Tarihte Ermeniler*, İstanbul: Çivi Yazıları Yayınevi, 1999.
- ŞARLAK Eva, *İstanbul'un 100 Kilisesi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- TIMOTHY E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Çev; Esra Ermert, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- TOURNEFORT Joseph, *Tournefort Seyahatnamesi*, Editör; Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- VAHAPOĞLU Mustafa Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1997.
- YAŞAYANLAR “İsmail, Bir Arada Yaşama Kültürünün Zedelenmesi; 1794 Bursa Ermeni Kilisesi Yangın Örneği”, *Ermeni Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, ss. 116-129, 2015.
- YENAL Engin, *Osmanlı (Baş)Kenti Bursa*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara, 2013.
- YILDIRIM Fahri, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünde Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Doktora Tezi, Ankara, 2013.
- YILDIZ Özgür, *Türkiye’de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834 – 1928*, Doktora Tezi, Kayseri, 2007.
- WALSH Robert, *A Residence at Constantinople*, cilt 2, Frederick Westley and A.H. Davis, Londra, 1836.

İnternet Kaynakları

<http://www.hristiyan.net/> (Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

<http://bilgioloji.com/pages/din/sami/hristiyan/temel/hristiyanlikta-kitab-i-mukaddes-kutsal-kitap-nedir> (Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

http://www.dunyadinleri.com/dunya-dinleri/protestan-mezhebi/oku_protestanlik-nedir-protestan-mezhebi-tarihcesi-inanclari-kiliseleri (Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

<https://www.hristiyan Turk.com/forums/topic/gregoryanlyk-ayry-bir-mezhep-midir/>
(Erişim Tarihi; 11. 10. 2018).

[http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14567/Bursada-iki-kilisenin-basina-gelenler\(erişim tarihi: 30.09.2018\).](http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14567/Bursada-iki-kilisenin-basina-gelenler(erişim tarihi: 30.09.2018).)

<http://arkeolojihaber.net/2012.08.28/arkeopark-tarihe-isik-tutuyor/> (erişim tarihi: 30. 10. 2018).

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1316 Hicri Senesi Def'a 25, Bursa, 1316(1898).

BOA DH. EUM. 3.Şb. D.7/16., 1333. (19 Temmuz 1915).

BOA DH. EUM. 2. Şb. D.8/ 40., 1333. (24 Haziran 1915).

BOA DH. ŞFR. 54-A/ 269. 1333. (4 Ağustos 1915).

BOA DH. ŞFR.D. 54. 1333.

BOA DH. ŞFR. 54-A/ 276. 1333.

BOA DH. ŞFR. D 55 / 296. 18L1333 (22 Temmuz 1915).

BOA DH. EUM. 2. Şb. D 72 / 4. 26 C 1334 (30 Nisan 19916).

BOA B.S.Ş., B242, vr13a

B.Ş.S., B251, vr.3a-3b;

BAO C.ADL., 99/5978, 7 Şevval 1208

BAO HAT, 206/10812, 29 Zilhicce 1208

BOA HAT., 347/9a

BOA HAT., 208/11030, 29 Zilhicce 1208

BOA İ. AZN2/7 – 2 – 3 (1310 REBİULEVVEL 5) 5 EKİM 1892

BOA İ. AZN82/18 – 1 (1323 ŞUBAT 29) 15 MART 1907

BOA İ. AZN82/18 – 6 (1323 TEM 2) 15 TEMUZ 1907

BOA İ. AZN82/18 –4 (1323 ŞUBAT 28) 12 MART 1908

ŞEKİL LİSTESİ

- Şekil 1: Bursa haritası üzerinde Ermeni kilise ve okulların konumları
- Şekil 2: Setbaşı'nın 1970'lerdeki genel görünümü
- Şekil 3: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yangınından sonra Şeyhülislamın çıkardığı fetva
- Şekil 4: Mübaşirin Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yangını hakkında Divan'a gönderdiği mektup
- Şekil 5: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi zemin kat planı, rölöve
- Şekil 6: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi doğu-batı kesiti, rölöve
- Şekil 7: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi kuzey-güney kesiti, rölöve
- Şekil 8: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi giriş kapısı
- Şekil 9: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneybatıdan görünüşü
- Şekil 10: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi batı alınlığı ve kemerli pencere
- Şekil 11: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneydoğudan görünüşü
- Şekil 12: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin kalıntıları
- Şekil 13: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin arşiv belgesindeki çizimi
- Şekil 14: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin yapımının onaylandığına dair belge
- Şekil 15: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin yapımının onaylandığına dair belge
- Şekil 16: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin yapımının onaylandığına dair belge
- Şekil 17: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneybatı köşesine sonradan eklenmiş merdiven
- Şekil 18: Surp Asdvadzadzin Kilisesi batı-doğu kesiti, restorasyon önerisi
- Şekil 19: Surp Asdvadzadzin Kilisesi. Naosdan bemaya bakış
- Şekil 20: Surp Asdvadzadzin Kilisesi zemin kat döşemesi ve birinci kat tavanı
- Şekil 21: Surp Asdvadzadzin Kilisesi birinci kat tavanı
- Şekil 22: Surp Asdvadzadzin Kilisesi ikinci kat döşemesi tavanı

- Şekil 23: Surp Asdvadzadzin Kilisesi çatının ahşap konstrüksiyonu
- Şekil 24: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlu kapılarının güneybatıdan görünüşü
- Şekil 25: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlu kapısı
- Şekil 26: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlu kapısı, restorasyon projesi
- Şekil 27: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlusunun güneybatı köşesinde bulunan yapıların görünüşü
- Şekil 28: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin batı köşesinde bulunan yapıların görünüşü
- Şekil 29: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin kuzeybatı köşesinde bulunan yapıların görünüşü
- Şekil 30: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin kuzeybatı köşesinde bulunan yapıların görünüşü
- Şekil 31: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneydoğu köşesinde bulunan yapının görünüşü
- Şekil 32: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlu duvarı ile kilise arasındaki ek yapının penceresi
- Şekil 33: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlu duvarı ile kilise arasındaki ek yapının kapısı
- Şekil 34: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlu batı duvarı, detay
- Şekil 35: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin batı cephe pencereleri
- Şekil 36: Surp Asdvadzadzin Kilisesi çatının güneybatıdan görünüşü
- Şekil 37: Surp Asdvadzadzin Kilisesi çatı rölöve
- Şekil 38: Surp Asdvadzadzin Kilisesi güney duvarı korniş
- Şekil 39: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin yerine inşa edilen cami
- Şekil 40: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin kuzeydoğudan görünüşü
- Şekil 41: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin naosdan apsisin görünüşü
- Şekil 42: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin kuzey duvarında kapatılan pencerenin görünüşü
- Şekil 43: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin kuzey duvarına bitişik yapılan barakalar
- Şekil 44: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi yerine inşa edilen cami.
- Şekil 45: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi kuzeyden görünüşü
- Şekil 46: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi apsis kalıntısı
- Şekil 47: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi doğu duvarında bulunan niş
- Şekil 48: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi yerine inşa edilen cami.

Şekil 49: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi'nin inşası için cemaatten para toplandığına dair belge

Şekil 50: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi'nin günümüze ulaşan duvar kalıntısı.

Şekil 51: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi'nin kapı görünüşü ve planı

Şekil 52: Setbaşı Ermeni Okulu kuzeyden görünüşü

Şekil 53: Çengiler Ermeni Kız Okulu'nun görünüşü

Şekil 54: Çengiler Ermeni Kız Okulu'nun zemin ve birinci kat planı

Şekil 55: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 1'in ön cephesinin görünüşü ve zemin kat planı

Şekil 56: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 2'nin ön cephesinin görünüşü ve zemin kat planı

Şekil 57: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 2'nin inşasına dair belge

Şekil 58: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 2'nin inşasına dair belge

ŞEKİLLER

Şekil 1: Bursa haritası üzerinde Ermeni kilise ve okulların konumları.

Şekil 2: Setbaşı'nın 1970'lerdeki genel görünümü (G. Berggren Arşivi)

Handwritten notes in the top right corner, including the name 'Bar Naham' and other illegible text.

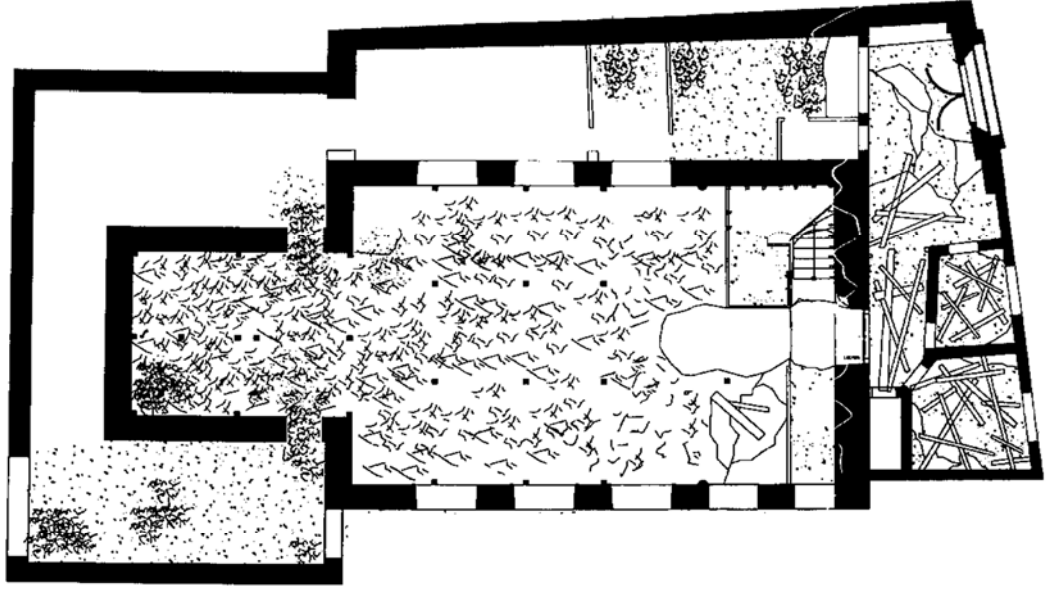
Main handwritten text in Persian script, starting with 'بزرگوارانم فدولو' and ending with 'بارناهم حقیر'. The text is dense and covers most of the page.

HAT 208/11030

Şekil 4: Mübaşirin Setbaşısı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yangını hakkında Divan'a gönderdiği mektup (BOA Hatt-I Hümayun (HAT), 208/11030, 29 Zilhicce 1208).

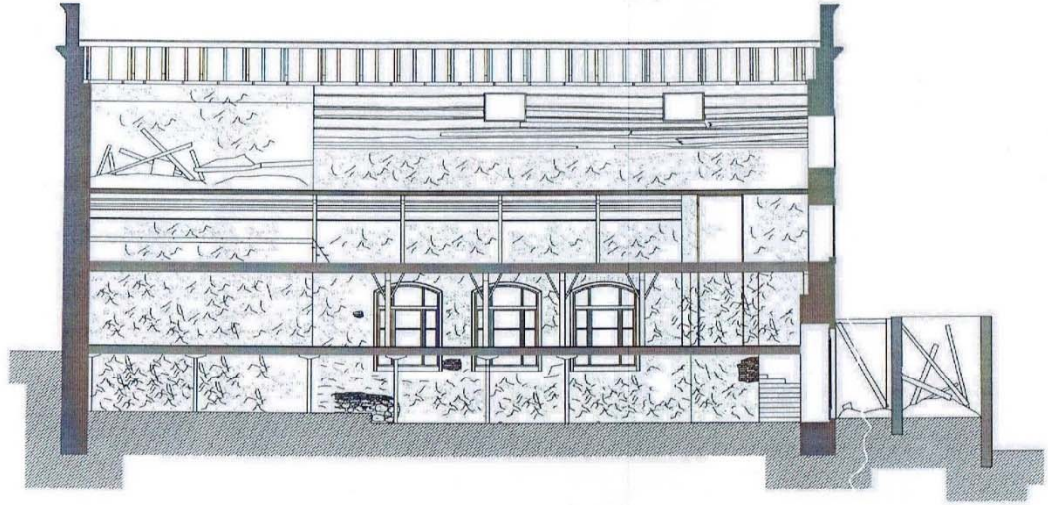

- DÖNEM ANALİZİ LEJANTİ**
- ÖZGÜN ELEMANLAR
  - TUTUN DEPOSU OLARAK KULLANILAN DÖNEME AİT EKLER
  - GÜNÜMÜZ EKLERİ

Şekil 5: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi zemin kat planı, röleve (çizim: Mim. Rahmi Dede).

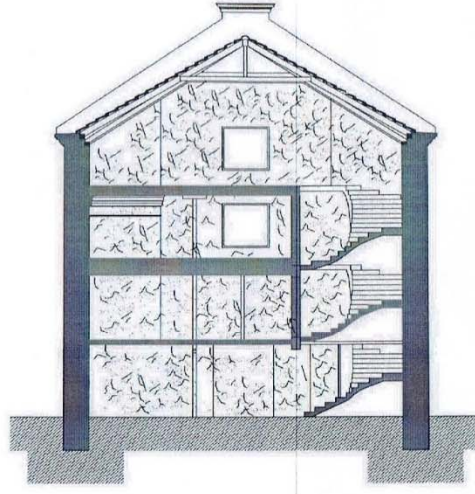

DÖNEM ANALİZİ LEJANTI

■ ÖZGÜN ELEMANLAR
■ TÜTÜN DEPOSU OLARAK KULLANILAN DÖNEME AİT EKLER
■ GÜNÜMÜZ EKLERİ

Şekil 6: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi doğu-batı kesiti, röleve (çizim: Mim. Rahmi Dede).

DÖNEM ANALİZİ LEJANTI

■	ÖZGÜN ELEMANLAR
■	TÜTÜN DEPOSU OLARAK KULLANILAN DÖNEME AİT EKLER
■	GÜNÜMÜZ EKLERİ

Şekil 7: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi kuzey-güney kesiti, röleve (çizim: Mim. Rahmi Dede).

Şekil 8: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi giriş kapısı

Şekil 9: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneybatıdan görünüşü.

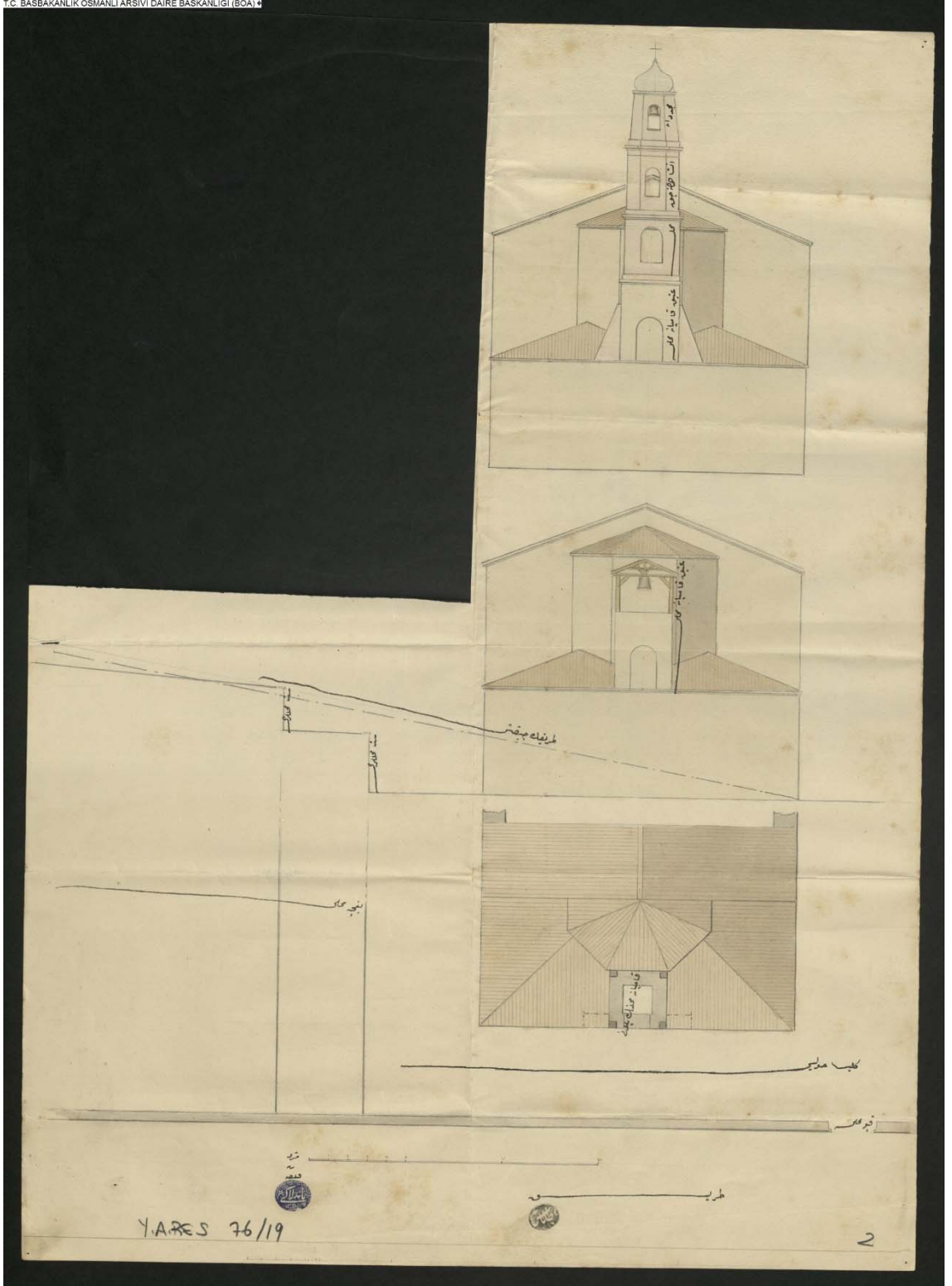
Şekil 10: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi batı alınlığı ve kemerli pencere.

Şekil 11: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneydoğudan görünüşü.

Şekil 12: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin kalıntıları.

Şekil 13: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin arşiv belgesindeki çizimi (Y. A.RES 76/19).

اصلاح تاريخ و ۷۶۷ بذكره خطبه صورتيه

برورده سديتكم سنده طانه ايتن صليسانك خراب اولدو چاك كئيلن وضع اصلين اوزره تجيداً اتنه رخصه عادي
 ايتن اصدي رخصه استيانه امرد زمان هم ايون موقوفه اي قضاة الحلب واصل دست تنظيم اولدو ۱۶ اصلاح تاريخ
 تذكره سيه صديتكم صديتكم صديتكم صديتكم صديتكم صديتكم صديتكم صديتكم صديتكم صديتكم
 اصليين خاجينه اولدو يان حيره علاوه لار يايديلمقه اولديغينه بعداً مجدداً ديا قعيداً اتن استيانه اولدو حيره
 صليان وكتب وسانه رخصه عهده استيانه كينه اولديغين صره ده يلا وركلير مساهله حيرلي ائنه ايدير بر جودل
 رض بربرمعه و تقيديه اصول اتني زي قضاي ارضيه جناب خوقينا هيدنه لجنه و اسبوا مردنه هم ايون موقوفه
 حكم صليان توفيقه معلا اولمده اوزره مالذكر تذكره سيه قيمان لريه موقوفه لار بربرمعه اعاده استيانه اولمده
 اوليا بده امردنه رخصه عهده اولمده

J.A.RES 76/19

4

Şekil 14: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin yapımının onaylandığına dair belge (Y. A.RES 76/19).

خطاوردگار و لایق

مکتوبی قلمی

عدد ۱۶۹

عبد و مذاهب نظر تریجینه

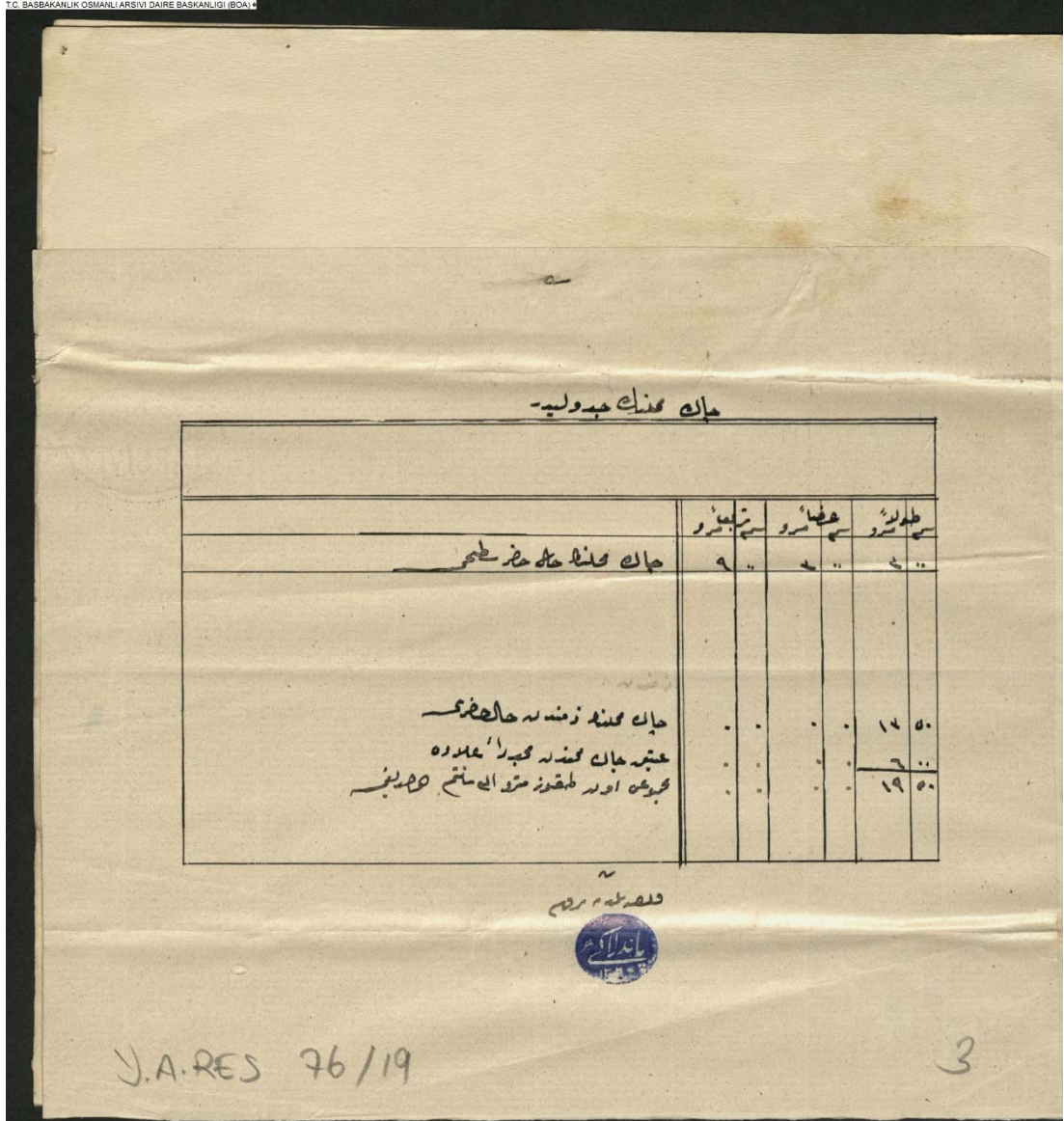
دولتو اقمم هفتاری
 سوادینه اشعاره جو با شرف و ادبانه « قانونی ایلیه تاریخ ویری یوز کسه اوج نوزدن خیران عید نظر تریجینه انسانی رخصت و برینو معابد و کتابت بعضاً وضع
 اعلیٰ خاندانه اولدرده یک عیونه علم و ادب لر با یر یلیغ ارضینه بعد ما جیداً و با تیرا انستانتیا انستانتیا اولدویمه کلیسا و کتبت و سازه هفت عرصه و انستانتیا کتبت اولدویمه هروره
 بلده و سمدیه سحر سطلی لری اینه ایسه بر جیدولک رضی بارجه عصره و تقییریک اصولی اخاری سقضای اراده سیند حضرت خاندانیه اولدویمه بانیه بر دوش سربتی حکم ستم
 کانه این کتیبی راضی بوخ اشعاره چاک کتبت جیداً کار کرده ره انستانتیا جیمه عصره و انستانتیا کتیبی اولدویمه سوره بر جیمه اوردویمه هروره سگور چاک کتبت رضی بلده و سمدیه
 سطلی سیم جیدولک تنظیم و ارسال اشعاره جویلهده تکی با قولیم تنظیم اودانه بونه و جیدول و خریدله ده کونتر لری و جیمه نکر اوتور چاک کتیبی حال حاضرده بیری مترو ارفا کتبت اولدویمه
 و کار کرده ره ایکی مترو کتیبه سیمه ستم دهها بوسکله بویب کلیسا کتیبه نه یونان و رست مترو انت اولدویمه بزرگ رازده بلدیون با نسته یازیلده دکرده کونتر لری کتیبی کتیبی جویبا سیم
 ستم اصفا لریه ایزای کتیبی ارض و تریجینه با اعلام اناده اولدویمه و ذکاوتی بلده و جیدولک ایلد خریطه بومس ایتیکوننده آندویمه مشکیله ده غایبیمه ارسال نفره اولدویمه ایفای کتیبی
 تاریخ اوردویمه هفتت مه اولدویمه [۲۴] سمدیه [۱۹] سطلی [۱۹]

Y.A.RES 76/19

5

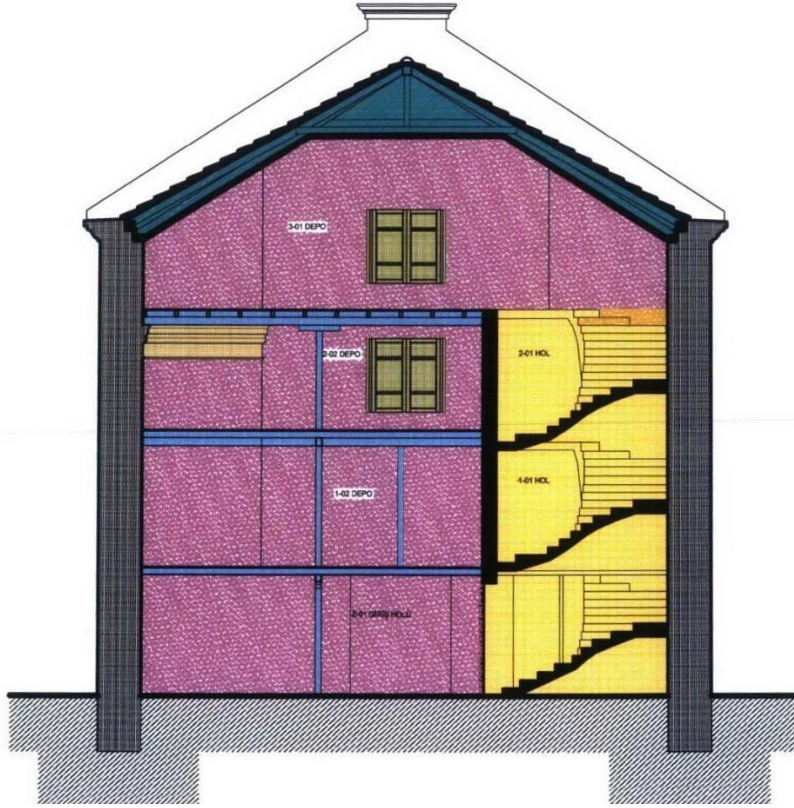
Şekil 15: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin yapımının onaylandığına dair belge (Y. A.RES 76/19).

Şekil 16: Setbaşı Surp Asdvadzadzin Kilisesi çan kulesinin yapımının onaylandığına dair belge (Y. A.RES 76/19).

Şekil 17: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneybatı köşesine sonradan eklenmiş merdiven.

Şekil 18: Surp Asdvadzadzin Kilisesi batı-doğu kesiti, restorasyon önerisi (çizim: Mim. Rahmi Dede).

Şekil 19: Surp Asdvadzadzin Kilisesi. Naosdan bemaya bakış.

Şekil 20: Surp Asdvadzadzin Kilisesi zemin kat döşemesi ve birinci kat tavanı.

Şekil 21: Surp Asdvadzadzin Kilisesi birinci kat tavanı.

Şekil 22: Surp Asdvadzadzin Kilisesi ikinci kat döşemesi tavanı.

Şekil 23: Surp Asdvadzadzin Kilisesi çatının ahşap konstrüksiyonu.

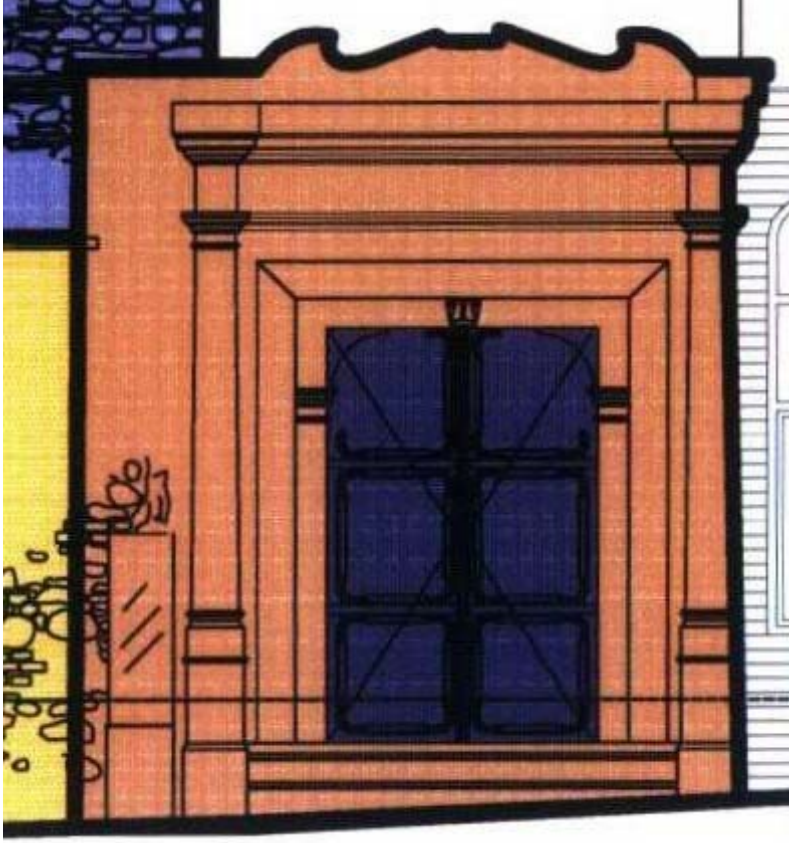

Şekil 24: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlu kapılarının güneybatıdan görünüşü (1904, <http://img.xooimage.com/files99/c/5/f/ermeni-mahallesi-kilisesi-3ff1c7d.jpg>).

Şekil 25: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlu kapısı.

Şekil 26: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlu kapısı, restorasyon projesi (çizim: Mim. Rahmi Dede).

Şekil 27: Surp Asdvadzadzin Kilisesi avlusunun güneybatı köşesinde bulunan yapıların görünüşü.

Şekil 28: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin batı köşesinde bulunan yapıların görünüşü.

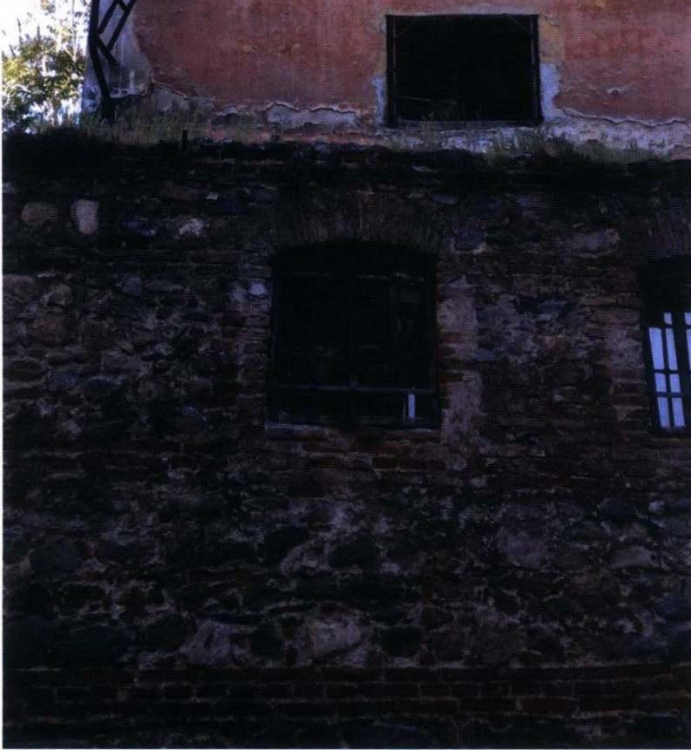
Şekil 29: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin kuzeybatı köşesinde bulunan yapıların görünüşü.

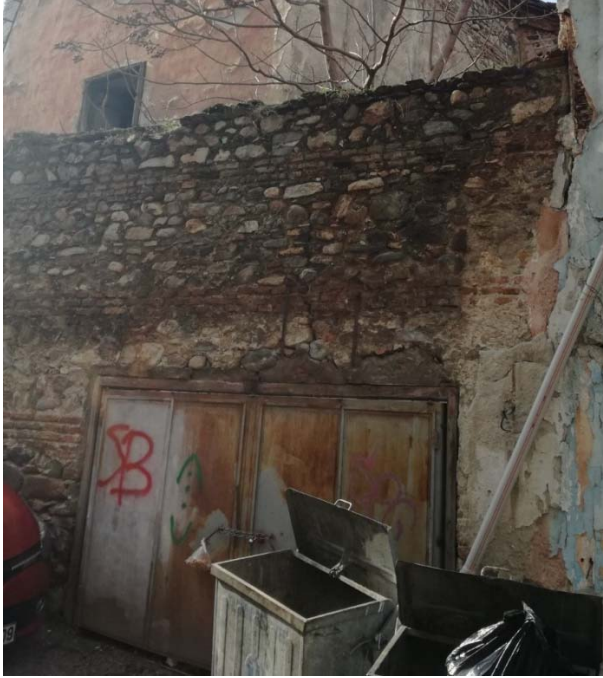
Şekil 30: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin kuzeybatı köşesinde bulunan yapıların görünüşü.

Şekil 31: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güneydoğu köşesinde bulunan yapının görünüşü.

Şekil 32: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlu duvarı ile kilise arasındaki ek yapının penceresi.

Şekil 33: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlu duvarı ile kilise arasındaki ek yapının kapısı.

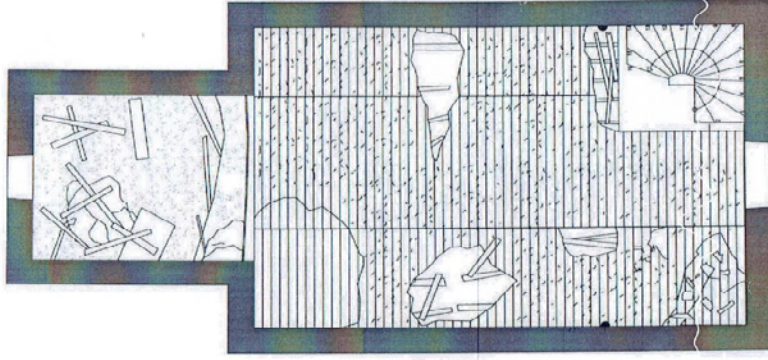
Şekil 34: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin avlu batı duvarı, detay.

Şekil 35: Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin batı cephe pencereleri.

Şekil 36: Surp Asdvadzadzin Kilisesi çatının güneybatıdan görünüşü.

Şekil 37: Surp Asdvadzadzin Kilisesi çatı rölevesi (çizim: Mim. Rahmi Dede)

Şekil 38: Surp Asdvadzadzin Kilisesi güney duvarı korniş.

Şekil 39: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin yerine inşa edilen cami.

Şekil 40: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin kuzeydoğudan görünüşü (www.kulturportali.gov.tr).

Şekil 41: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin naosdan apsisin görünüşü (www.kulturportali.gov.tr).

Şekil 42: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin kuzey duvarında kapatılan pencerenin görünüşü.

Şekil 43: Yenigürle Ermeni Kilisesi'nin kuzey duvarına bitişik yapılan barakalar (www.kulturportali.gov.tr).

Şekil 44: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi yerine inşa edilen cami.

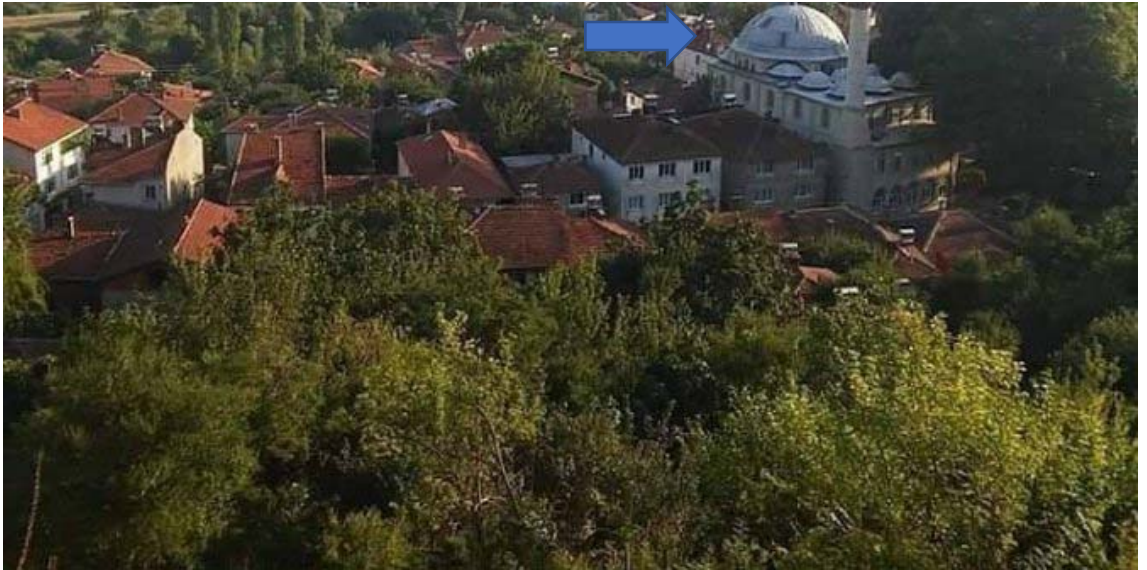
Şekil 45: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi kuzeyden görünüşü (www.kulturportali.gov.tr).

Şekil 46: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi apsis kalıntısı (www.kulturportali.gov.tr).

Şekil 47: Benli Surp Agop Mintzpına Kilisesi doğu duvarında bulunan niş
(www.kulturportali.gov.tr).

Şekil 48: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi yerine inşa edilen cami.

شورای اوقاف

دائرة اوقاف

۱۵۰۰

حقیقت قضایه مایه جنید فریبنده که ایمن کلیسایک خواجه جنید ملک برحق اوزرنه مجدداً بایلیکیا اناسنه خفته اعفته حفته ایمنی بلینکندنه وخریولنه استماعاً اوزرنه سوارنه سنددر حوالما
 اوجاقفایه تحقیقا قضایه خیاره ودریننده وارد اولاه تجریدانه اید اوزرنه عرضک لغیر ایضای مقصودنه در علیه و ملاکب نظرندنه تقدیم اولانده نکره باحوال دیوانه دیوانه قیامندنه عطف اولانده نکره
 سواول اولانده حواله بیلیکله اظہار اولانده فریاضه اولانده
 استماعی کوره فریب نکره اهلینک نامدا این جماعتنه ویدی بوزاریه ذکور و انامدا اوجیک ایچوز نفوسنه عیالنه اولوب عتبه کلیسایه حواله اولانده و اوجوم اولیضندنه فایده اولانده
 غریب نوسه اولیضندنه جنید نیکو کلیسایک انعامنده بایلیک و شرف اولیضندنه ملک خانی عرصندنه همه شایسہ بقدر حق اقرار اولورنده قرأ اولوب و طول و عرضاً بحساب زمین بی ذریع اولورنده
 مجدداً بایلیکیا اناس و صانع اولاه ایچوز بکن اوج بله تقویوز عروسک اولانده یانچونینده وقریبیکم تمیزله اکلارندنه اعانه نوسه و ایضا اولیضندنه ورنه محذور اولیضندنه اشکله اولیضندنه
 دیوانه تجرید قلمک نکره کویستولوب و جہنم بالاسینانده مفروضه عرصتیه جناب مادر شہید اولیضندنه قیودندنه و معناه درجہ خصیصه ای اعلیایه احصای خصیصه دیوانه تجرید و نکره عرضک
 و بکن معاندسک ایضاً سند مایه تقویوز حواله و علیه و ملاکب نظرندنه معلومانه اعفته نکره و نکره در اید رسم نفاذ قیام قندی مرزنده حفته سہ اولورنده

اه رسع اولانلارک اء

اعضای	اعضای	اعضای	اعضای	اعضای	اعضای	اعضای	اعضای	اعضای	اعضای
صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح
صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح
صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح
صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح	صالح

İ. AZN

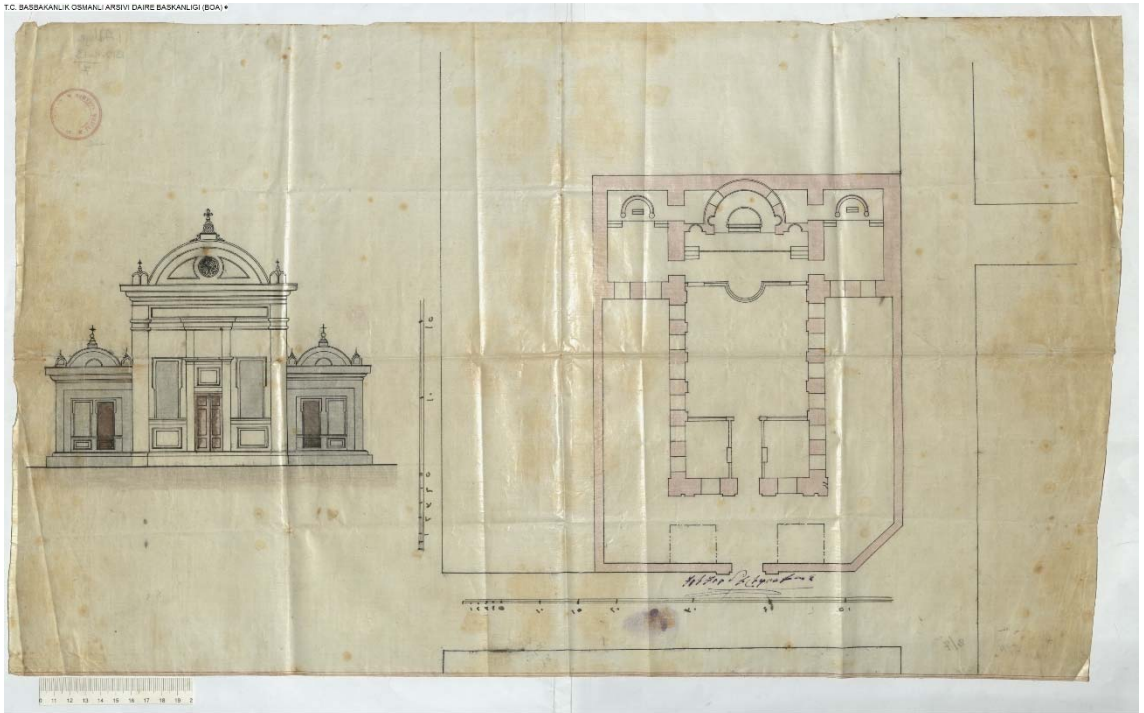
2/7

3

Şekil 49: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi'nin inşası için cemaatten para toplandığına dair belge (İ.AZN 2/7).

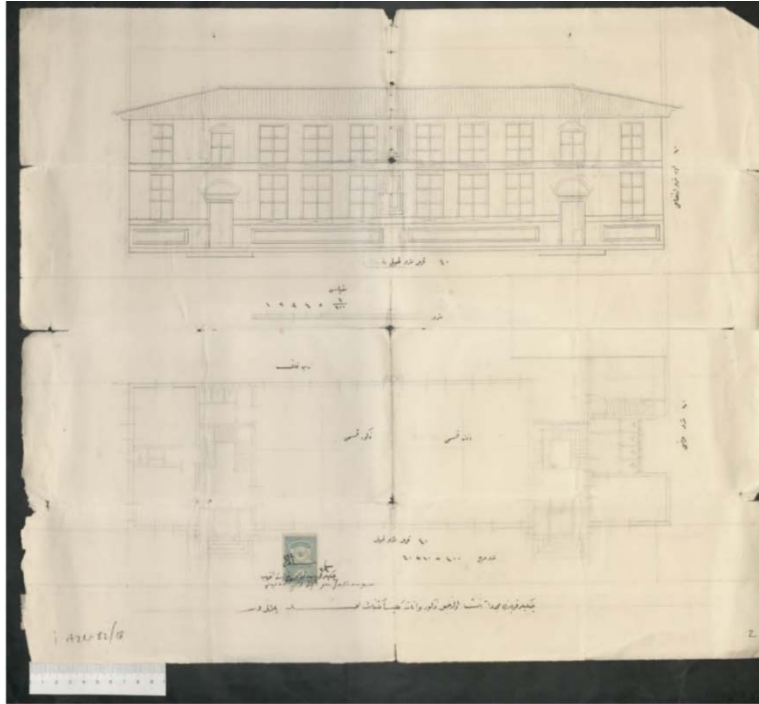
Şekil 50: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi'nin günümüze ulaşan duvar kalıntısı.

Şekil 51: Çengiler Surp Anardzad Kilisesi'nin kapı görünüşü ve planı (İ.AZN 2/7).

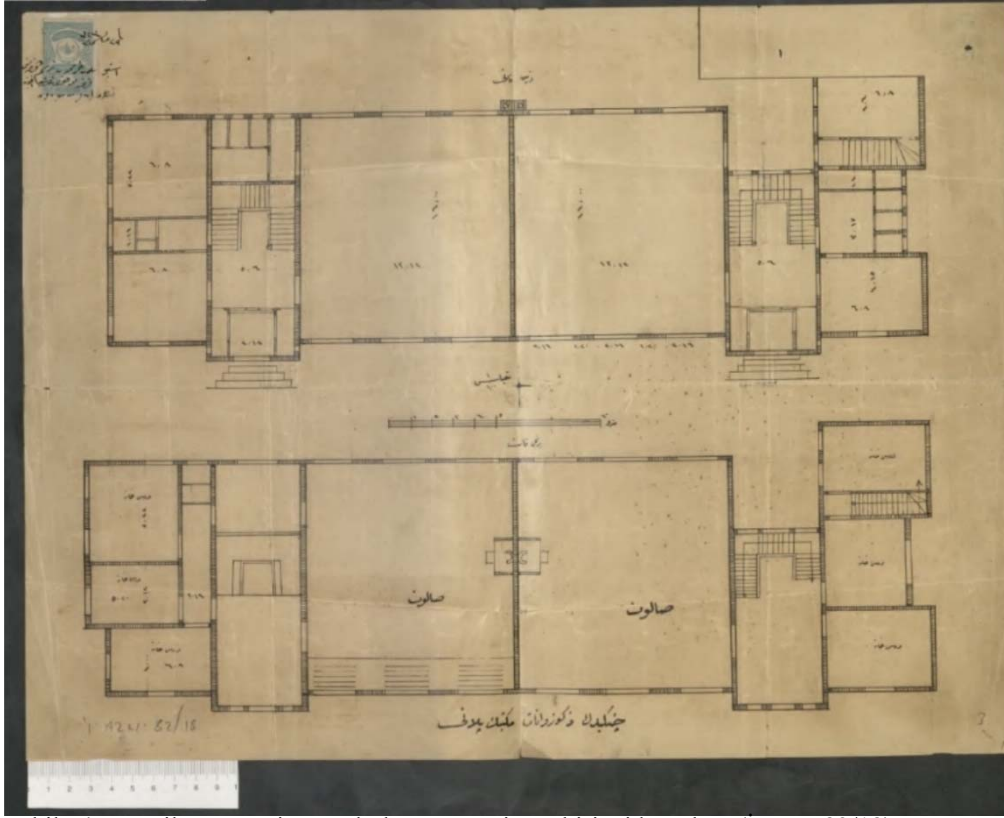

Şekil 52: Setbaşı Ermeni Okulu kuzeyden görünüşü (Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi).

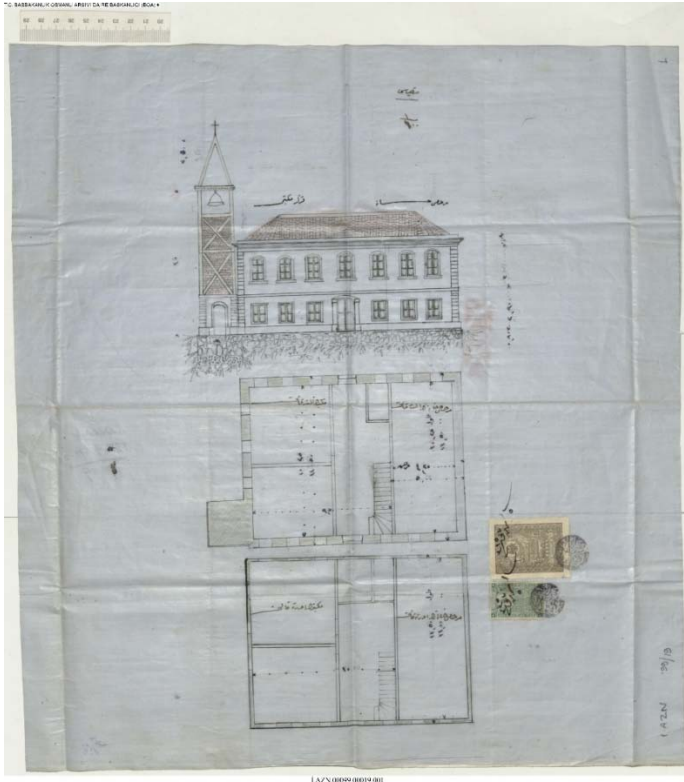

Şekil 53: Çengeller Ermeni Kız Okulu'nun görünüşü (İ.AZN 82/18).

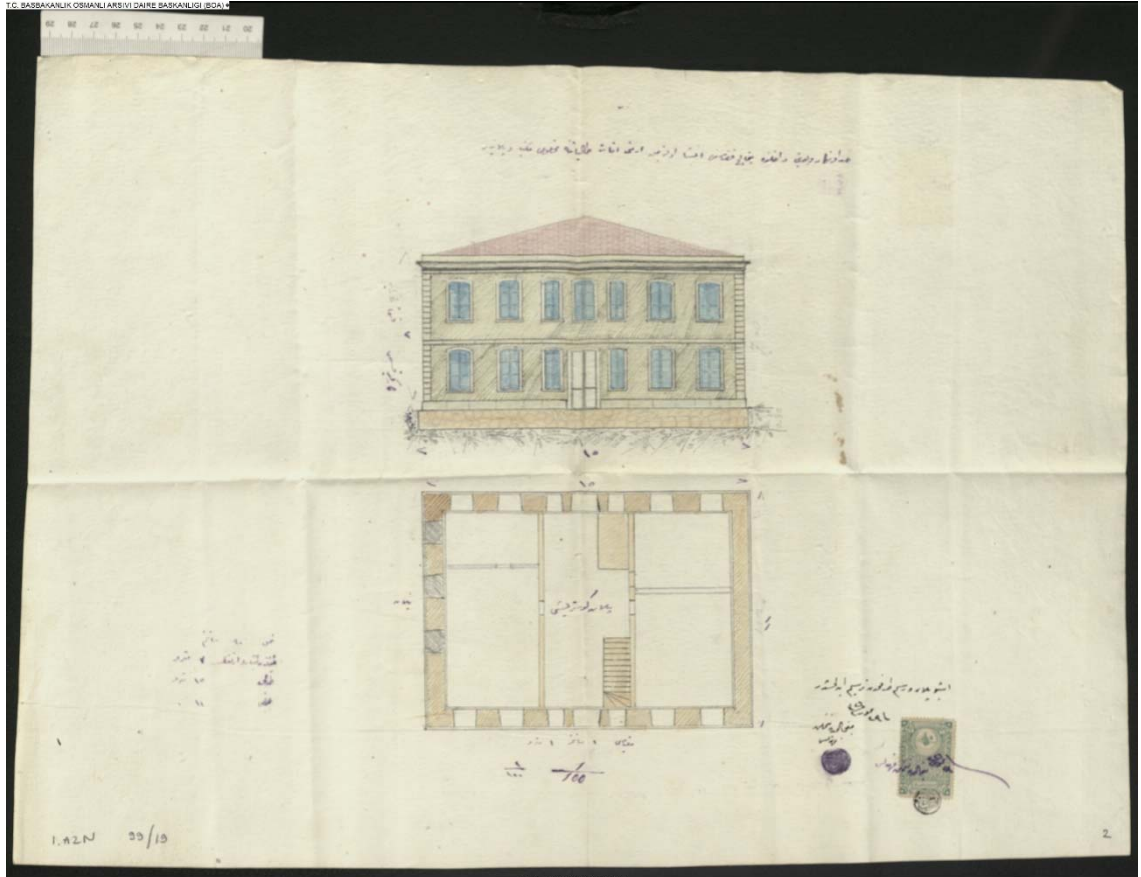

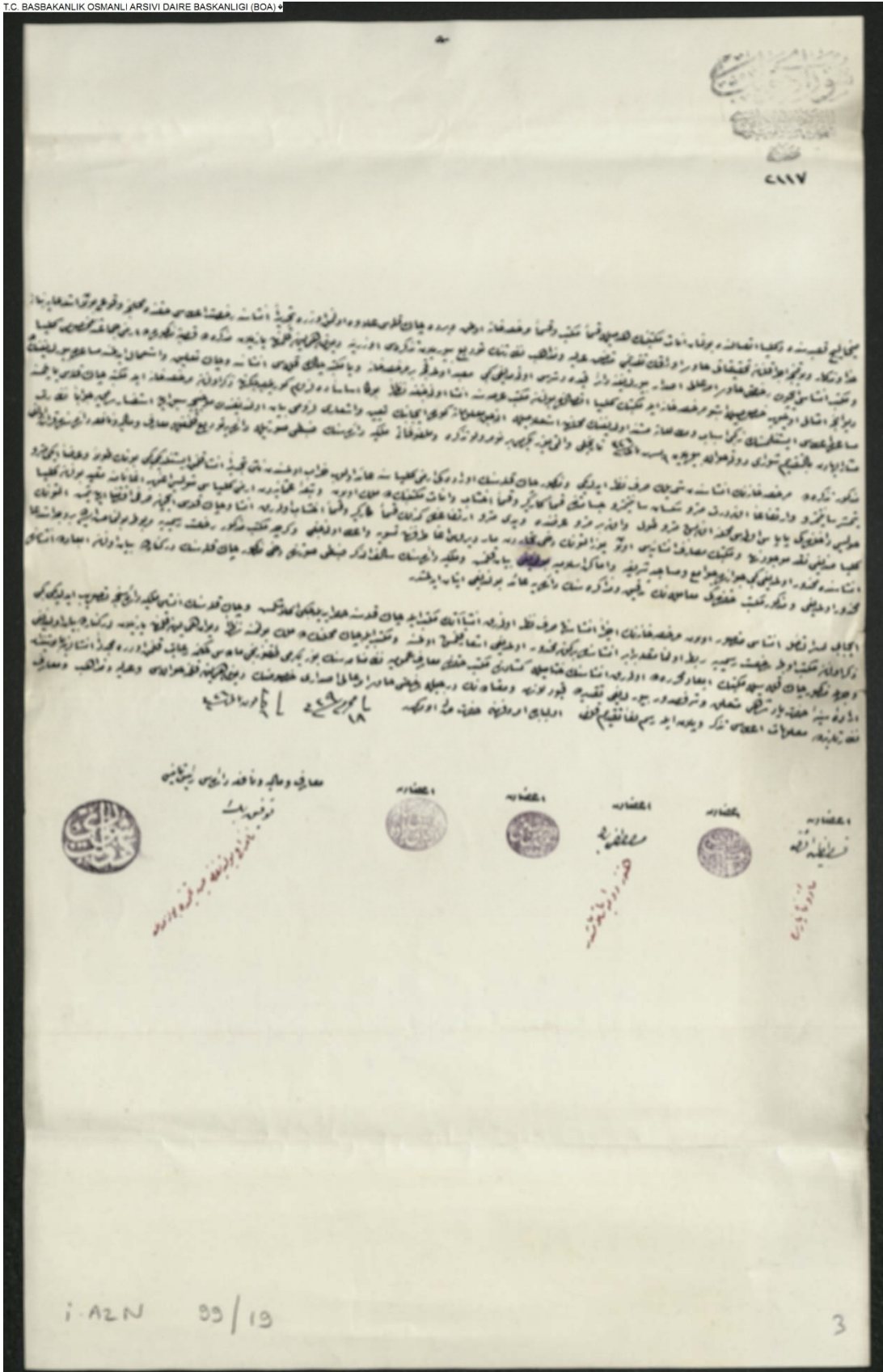
Şekil 54: Çengeller Ermeni Kız Okulu'nun zemin ve birinci kat planı (İ.AZN 82/18).

Şekil 55: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 1'in ön cephesinin görünüşü ve zemin kat planı (İ.AZN 99/19).

Şekil 56: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 2'nin ön cephesinin görünüşü ve zemin kat planı (İ.AZN 99/19)

Şekil 57: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 2'nin inşasına dair belge (İ.AZN 99/19)

قیمت فروش

مورد جاکم خودی
 بودلای برک سکندریه راجعی مفسره اهل بیت بودند اتم جود جودین قوی جایدید صغیر ایزد اللوتیه مقدری خایزین کلب و کلباز ایله برابر افضا
 محسن اهل بیت سفاله و سینه فلسه اهل بیت و اکتیز فقر فخره اعلی استکرا ایله اسلام دروم کلاره ساکنه اهل بیت حاله کلبازین افسانه و جودین افسانه
 دکار اهل بیت و کرم جود و صفایز کلبیز فالین جودین باطریق حایف و کلباز اهل بیت و کلباز اهل بیت و کلباز اهل بیت و کلباز اهل بیت و کلباز اهل بیت
 اوله و اساس خودی اهل بیت بوضه جودیه جود المقدره جودین شهنشاهی به تحصیل به بهره فاله صفا اکتکار اهل بیت جودیه صوایم عمر و اقبال و شکر
 حقیقه خودی شهنشاهی به جود سادین بیوه و ذمه عالی و صفا اهل بیت و جودین مقصد و اتمه مقوم بیوسوره خلل ظلیل و احوال حقیقه معلوم نمون متظلم اود جود
 تفسیر اوله هر جودیه حاصل اسباب جود و استحضار اهل بیت. متوالیه منزلت بیولین مملو اوله. جود تبعه قضیه خودینک در هر جودیه جودینه
 جودین بیوه ادره اقدامه جودین. تعداد جودین جودین معلوم و ضروری حال خاطر اهل بیت طوبی جودین اهل بیت و جودین اهل بیت و جودین اهل بیت
 جودین اهل بیت در مسامحه ادره تقصیر و رخصه عالی. جودین اهل بیت جودین قائل اهل بیت بیوه بیوه و جودین اهل بیت و جودین اهل بیت و جودین اهل بیت
 سرکله اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت
 شهنشاهی اهل بیت و کلباز قلندره اهل بیت کلبازین جود سلطانیه سینه افسانه هم عالی. تبعه روبروی منزلت سزل و اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت جودین اهل بیت

بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک	بایک
ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس	ناماس
اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم	اسم
دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت	دولت
۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰
۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰

İ.HR 211/12189

Şekil 58: Mihaliç Ermeni Kız Okulu 2'nin inşasına dair belge (İ.HR 211/12189).

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Sami BAŞAK
Tez Adı	Ermeni Kilise ve Okul Yapıları, Bursa Örneği
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Sanat Tarihi
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Dr. Öğretim Üyesi Ayşın ÖZÜGÜL
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 12/11/2018

İmza :

